

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI

TÜRK EDEBİYATINDA HERAT EKOLÜ
(Tarihî Süreç-Temsilcileri-Etkileri)

Yüksek Lisans Tezi

Zabihullah MANSOOR

Danışman
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

Nevşehir
Haziran 2018

T.C.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYALBİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

TÜRK EDEBİYATINDA HERAT EKOLÜ
(Tarihî Süreç-Temsilcileri-Etkileri)

Yüksek Lisans Tezi

Zabihullah MANSOOR

Danışman
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

Nevşehir
Haziran 2018

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Tezi Hazırlayan
Zabihullah MANSOOR

KILAVUZA UYGUNLUK

“Türk Edebiyatında Herat Ekolü (Tarihî Süreç-Temsilcileri-Etkileri)” adlı Yüksek Lisans tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzu’na uygun olarak hazırlanmıştır.

Tezi Hazırlayan

Zabihullah MANSOOR

Danışman

Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. Hacı Abdullah ŞENGÜL

KABUL ve ONAY SAYFASI

Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL danışmanlığında Zabihullah MANSOOR tarafından hazırlanan “Türk Edebiyatında Herat Ekolü (Tarihî Süreç-Temsilcileri-Etkileri)” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

20 / 06 / 2018

JÜRİ

Danışman: Tuncay BÜLBÜL
Üye: Prof. Dr. Filiz KILIÇ
Üye: Süleyman SOLMAZ

İMZA

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun 28/06/2018 tarih ve 2018.24.655 sayılı Kararı ile onaylanmıştır.

28/06/2018

Doç. Dr. Vedat AKTEPE
Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Bu tezin planlanmasında ve düzenlilik içerisinde kaleme alınmasında bana yol gsteren, fikirlerinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL'e, engin bilgileri ile beni aydınlatan muhterem hocam Prof. Dr. Filiz KILIÇ'a, tez sürecinde kendisine danıştığım konularda yardımlarını esirgemeyen Dr. Ekber ENVERİ'ye son olarak yüksek lisans eğitimim boyunca bana daima hoşgörü ve saygı gsteren eşime sonsuz teőekkürlerimi sunarım.

TÜRK EDEBİYATINDA HERAT EKOLÜ
(Tarihî Süreç-Temsilcileri-Etkileri)
Zabihullah MANSOOR
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran 2018
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL

ÖZET

Zemini 14. yüzyılın sonlarında Timur'un Semerkant'ta topladığı bilim ve sanat erbabı kişiler tarafında oluşturulan Herat Ekolü, 15. yüzyılın birinci yarısında Şahruh ve eşi Gevherşad Aga'nın çabalarıyla kökleşerek olgunlaşma yolculuğuna başlamıştır. 15. Yüzyılın ikinci yarısında Sultan Hüseyin Baykara ve bilge veziri Ali Şîr Nevâî'nin gayretleriyle de zirveye ulaşmıştır.

15. yüzyılda ilim, şiir ve sanatın gelişmesinde önemli rolü olan Herat Ekolü Türk edebiyatının ilkelerinin temelini ortaya atmasından ziyade hem Fars şiiri, hem de birçok ilim ve sanat dalının gelişmesi ve bu alanlarda kalıcı eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Herat Ekolü'nün öncüsü ve temsilcilerinden olan Nevâî âlim, şair ve sanatkârlara verdiği maddi ve manevi desteklerle sadece Herat Ekolü'nü zirveye ulaştırmakla kalmamış, çeşitli ilim ve sanat dallarında ortaya koyduğu kalıcı eserlerle Çağatay Türk edebiyatının tartışmasız büyük üstadı konumuna gelmiştir. Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin çabalarıyla zirveye ulaşan Herat Ekolü sadece 15. yüzyılın ikinci yarısında parlamakla kalmamış, daha sonraları Orta Asya, Horasan, Hindistan, İran vb. ortaya çıkan Hint ve Tebriz ekolleri başta olmak üzere pek çok akıma öncülük etmiştir.

Bu çalışmada, Herat Ekolü'nün tarihi süreci, temsilcileri ve etkileri Özbek ve Fars kaynaklarından derlenerek ortaya konmaya çalışılmıştır. Çünkü ülkemizde bu konuda daha önce hiçbir çalışma bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Herat Ekolü, Timur, Timurlular, Mir Ali şîr Nevai, Şahruh, Sulatan Hüseyin Baykara, Cami ve Behzat.

Herat School in Turkish Literature
(Historical Processes-Representatives-Effects)
Zabihullah MANSOOR
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Institute of Social Sciences
Turkish Language and Literature Master of Science, Master, June, 2018
Supervisor: Tuncay BÜLBÜL

ABSTRACT

At the end of the 14th century, The Herat School, which was Contextualization by people of science and art gathered by Timurian in Samarqand. In the first half of the 15th century Shahrukh and his wife, Gavhershah Begum, began their for formed. In the second half of the 15th century, Sultan Husain and with his wise Minister Ali Shir Navai also reached to the high position with their efforts.

Herat School has played an important role in the development of science, poetry and art in the 15th century, also provided the fundamentals of the principle of Turkish literature. And thus the development of Persian poetry as well as many branches of science remained.

Navai, who is one of the forerunner and representatives of the Herat School, has not only reached the summit of the Herat School with the material, and spiritual support he has given to the poets and artists, but has become the undisputed master of Chagatai Turkish Literature with the permanent works, he has shown in various branches of science and arts. Reaching the high position with the efforts of Sultan Husain Baykara and Ali Shir Navai, the Herat School has not only remained in the second half of the 15th century, after that the middle of Asia, Horasan, India, Iran, and etc. India and Tabriz School has been reaching to high position by efforts more.

In this study, historical process, representatives and activities of Herat School were compiled from Uzbek and Persian sources. Because to our country doesn't work for these title still.

Key Words: Herat School, Herat, Timur, Mir Ali Şir Nevai, Şahruh, Sultan Hüseyin Baykara, Cami and Behzat.

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK	IV
KILAVUZA UYGUNLUK	V
KABUL ve ONAY SAYFASI.....	VI
TEŞEKKÜR.....	VII
ÖZET	VIII
ABSTRACT.....	IX
İÇİNDEKİLER	X
GİRİŞ	1
Efsanelerde ve Tarihî Süreçte Herat Şehri.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HERAT EKOLÜNÜN OLUŞMASINA VE GELİŞMESİNE ETKİ EDEN SOSYAL VE SİYASAL HAREKETLER	7
1.1. Emir Timur Dönemine Kadar Herat Bölgesi	7
1.2. Timur Dönemi (8 Nisan 1336 – 18 Şubat 1405).....	9
1.2.1. Timur’un Herat Ekolü’ne Zemin Oluşturan Politikaları	12
1.2.2. Timur’un Velihtları ve Payitahtın Semerkant’tan Herat’a Geçmesi	17
1.2. Şahrüh (28 Ağustos 1377 – 13 Mart 1447) ve Oğlu Uluğ Bey (22 Mart 1394 – 27 Ekim 1449).....	20
1.2.1. Şahrüh Döneminde Herat Ekolü’nün Oluşumu ve Kökleşmesi.....	22
1.3. Ebu Said (1424 - 1469)	23
1.4. Sultan Hüseyin Baykara (3 Nisan 1468 – 4 Mayıs 1506).....	25
1.4.1. Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Herat Ekolü’nün Zirveye Ulaşması	25
1.5. Timur İmparatorluğu’nun Orta Asya ve Horasan’da Zeval Bulması.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

HERAT EKOLÜ’NÜN BİLİMSEL, SANATSAL VE KÜLTÜREL ETKİLERİ	30
3.1. Herat Ekolü ve Etkilediği Alanlar.....	31
2.1.1. Şiir ve Edebiyat.....	35
2.1.1.1. Herat Ekolü Şiirinin Özellikleri	38
2.1.1.1.1. Türkçe Şiir Yazmanın Revaç Bulması ve “Zü’l-lisaneyn” Şairleri	38
2.1.1.1.2. Türkçe Yazan Şairlerin Çoğalması ve Farsça Şiirin Değer Kaybetmesi	43
2.1.1.1.3. Şairliğin Yaygınlaşması ve Zî-fünûn Şairler.....	45
2.1.2. Tarihçilik ve Tezkirecilik.....	47
2.1.3. Musiki	51
2.1.4. Astronomi ve Matematik	53
2.1.5. Kitap Yapma ve Kitap Düzeltme Sanatı (Ciltçilik)	56

2.1.6. Nakkaşlık ve Minyatür.....	57
2.1.7. Mimarlık	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Herat Ekolü ve Temsilcileri.....	63
3.1. Emir Ali Şîr Nevâî	64
3.1.1. Nevâî'nin Ahlakı ve Kişiliği.....	70
3.1.2. Ali Şîr Nevâî'nin Eserleri ve Bayındırlık Faaliyetleri	71
3.1.3. Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe Eserleri	73
3.1.4. Nevâî'nin Türkçe eserleri.....	74
3.1.5. Ali Şîr Nevâî'nin Farsça Eserleri	79
3.1.6. Nevâî'nin Kendisinden Sonraki Türk Edebiyatına Etkisi.....	79
3.2. Mevlânâ Nureddin Abdurrahman Câmî.....	84
3.2.1. Câmî-Nevâî İlişkisi	87
4.2.2. Mevlânâ Câmî'nin Eserleri	88
3.2.2.1. Hülliyyetü'l-Hülel.....	89
3.2.2.2. Nakdû'n-Nüsûs fi Şerhi Nakşi'l-Füsûs	89
3.2.2.3. Levâmi'	89
3.2.2.4. Risâle-i Erkân-ı Hac.....	89
3.2.2.5. Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds.....	90
3.2.2.6. Fâtihatü'ş-Şebâb.....	90
3.2.2.6.1. Vasîtatü'l-Akd.....	90
3.2.2.6.2. Hâtimetü'l-Hayât	90
3.2.2.7. Şevâhidü'n-Nübüvve	90
3.2.2.8. Heft Evreng Mesnevileri.....	90
3.2.2.8.1. Silsiletü'z-Zeheb	90
3.2.2.8.2. Salaman u Ebsal	91
3.2.2.8.3. Tuhfetü'l-Ahrâr	91
3.2.2.8.4. Sebhatü'l-Ebrâr	91
3.2.2.8.5. Yûsuf u Züleyhâ.....	91
3.2.2.8.6. Leylâ vü Mecnûn	91
3.2.2.8.7. Hired-nâme-i İskenderî	91
3.2.2.9. Tarîk-ı Sufiyân (Hâcegân) Risâlesi.....	91
3.2.2.10. Eşatü'l-Leme'ât.....	91
3.2.2.11. Tercüme-i Çihil Hadis.....	92
3.2.2.12. Risâle-i Manzum-ı Asgar	92

3.2.2.13. Risâle-i Musiki.....	92
3.2.2.14. Bahâristân	92
3.2.2.15. Füsûsü'l-Hikem Şerhi	92
3.2.2.16. Fevayidü'z-Ziyayiye fi Şerhi'l-Kâfiye.....	92
3.2.2.17. Şerh-i Rubâiyât	92
3.2.2.18. Levâiyh	92
3.3. Kemaleddin Behzâd ve Nevâî ile İlişkisi	93
3.3.1 Kemaleddin Behzâd'ın Eserleri	96
SONUÇ	100
KAYNAKÇA	109

GİRİŞ

Efsanelerde ve Tarihî Süreçte Herat Şehri

Ger kesî Pürs-ed zi-tû kez şehrhâ hoş-ter kûdâm

Ger cevâb-ı râst hâ-i dâd u râ gu Herî

În cihân çün behr dân der-vey Horâsân çün sadeî

Der-miyân-ı ân sadeî şehri Herî çün gevherî¹ (Kazım, 2010: 12).

Herat'ın kuruluşuyla ilgili birçok hikâye ve rivayet bulunmaktadır. Bu hikâyeler her ne kadar olağanüstülüklerle süslü olsalar da şehrin eskiliğine dair fikir vermesi açısından önemlidir.

Herat adının geçtiği en eski yazılı metin “Avesta” kitabıdır. Herat'ın ismi bu kitabın “Vendida” bölümünde “Haraiva” şekline geçmiştir. Herat'ın ismi ve inşası bu bölümün iki yerinde geçmektedir. Vendida bölümünün 9. Fıkrası şu şekildedir:

1. Benim (Ahûramazda) yarattığım en hayırlı altıncı ülke Herat ve onun nehridir (Dost-hah, 2006: 660).

Yine aynı bölümün 11. fıkrası da şu şekildedir:

2. Benim yarattığım en hayırlı ve çok güzel otlakları olan ülkelerden başka biri de Herat'tır (Câmî, 2014: 17).

Bu şehrin ismi Zerdüşt'e inananların kutsal kitabı Avesta'da “Haraiva” olarak, Pehlevi dilinde ise “Hary” olarak geçmektedir. Daryuş'un emri ile yazılmış Bîsutûn yazıtında (eski Farsça metinde) “Haraiya” biçiminde geçmektedir. Bazen de araştırmacılar bu şehrin ismine “Arya” demişlerdir (Câmî, 2014: 17).

---

¹ Eğer bir kimse “Şehirlerden en güzel şehir hangisidir?” diye sorarsa, sen de eğer doğru cevap vermek istersen de ki: “O, Herat'tır.” Bu dünyayı deniz gibi, Horasan'ı da bu denizin içinde sedef gibi düşün. O sedefin içindeki inci de Herat'tır.

Herat şehrinin adı ile ilgili olarak Herodot kendi tarih kitabında Herat (Hera) kelimesinin aslının Yunanca (Grekçe) olduğunu söyler. Bu kelimenin, Yunan tanrıçalarından aşk ve evlenme tanrıçalarının adı olduğunu belirtir (Herodot, yty: 31). Diğer taraftan çoğu tarihçiler bu kelimenin aslının “Heryu” (Hızlı) kelimesinden geldiğini de ifade etmektedir (Abdülhay, 1954: 5). Heryu da eski Hariva (Herat) bölgesinin adı olup Herirud² nehrinden alınmıştır.

Genel tarih ve Herat tarihi ile ilgili kitaplarda Herat şehrinin kuruluşu ile ilgili çeşitli rivayetler ve hikâyeler bulunmaktadır. Bu hikâyeler ve rivayetler, eski inanç, efsane ve tarihi bilgilerle karışık olmakla beraber daha çok şehrin geçmişinin çok eskilere dayandığını ortaya koymaktadır. *Zeyyinü'l-Ahbâr* tarihine göre Herat şehrini Urd-ı Şi'r-i Papagan kurmuştur. Hatta bu kitaba göre Urd-ı Şi'r sadece bu şehri kurmakla kalmamış, Horasan, Merv, Belh ve Maveraünnehir olmak üzere dört bölüme ayırmış ve her birine birer vali tayin etmiştir (Abdülhay, 1954: 5).

Mu'inüddin Esefzârî'ye göre, Horasan'da kurulan ilk şehir Fûşeng'dir³. Bu şehri bazılarının ifadesine göre Efrasyab oğlu Pişeng ve bazılarının ifadesine göre de Hûşeng kurmuştur (Fikret, 2001: 7).

15. yüzyılda Herat tarihi yazan Abdurrahman-ı Fâmî, Herat şehrinin kuran ya da tamir ederek yeniden mamur hale getiren sekiz kişi olduğunu söylemektedir. Buna göre, Herat şehrinin kalesini, ilk kez Hûşeng oğlu Tahmûres bina etmiştir. Ondan sonra, Dârâ oğlu Dârâ bu şehri yeniden düzenleyerek mamur etmiştir. Nuh tufanından sonra, Dahhâk'ın Herat isimli kızı, Herat şehrini yeniden yaptırmıştır. Başka bir rivayete göre Herat'ın yapımını İskender iki yıl içinde tamamlamıştır. Başka bir rivayete göre Herat'ın kurucusu Kur'an'da ismi geçen Zülkarneyn'dir (İskender). Başka bir rivayete göre Herat şehrinin kalesini üç kişi yapmıştır. Keykâvus oğlu Siyavuş onun iç duvarını, ondan sonra İskender dış duvarını yapmış ve sonunda Dârâ oğlu Dârâ da yuvarlak kulelerini ilave etmiştir. Ayrıca bu şehrin peygamberlerden birisi tarafından, Cebrail'in talimatı ile yapıldığına ilişkin başka bir rivayet de bulunmaktadır. Hz. Muhammed'in bir hadisine istinaden Herat'ın Hızır, İlyas ve Zülkarneyn tarafından müştereken yapıldığına ilişkin iddialar da vardır.

---

² Herirud nehri Afganistan'ın merkezinde bulunan Hindukuş dağlardan doğmaktadır. Bu nehir Afganistan'ın batısına yol alıp Gûr ve Herat şehirlerini geçtikten sonra İran topraklarına, daha sonra Türkmenistan'a girip çöl kumlarında yok olmaktadır.

³ Fûşeng, Herat'ın şimdiki ilçelerinden birisinin ismidir.

Başka bir rivayete göre ise Herat, Merv ve Isfahân şehirlerini İskender⁴ yaptırmıştır (Fikret, 2001: 7-8).

Aktarılan rivayetlerin çoğunda Herat şehrinin İskender tarafından yapıldığı vurgulanmaktadır. Hatta Batılı araştırmacıların belgelerinde de bu şehrin İskender tarafından yapıldığı özellikle belirtilmektedir. Batılı araştırmacılardan Bartold, İskender'in bu şehrin yapımına çok özen gösterdiğini ifade etmektedir. Hatta bu düşünceden dolayı Fars dilinde İskender-nâmeler (Nizâmî-i Gencevî, Molla Câmî) yazılmıştır. Günümüz araştırmacıları da Herat'ın milattan önce kesinlikle var olduğunu ifade etmektedirler (Fikret, 2001: 9). Bu iddialarının ispatı olarak da bu şehrin gelenek ve görenekleriyle birlikte adının da tarihi metinlerde çokça geçmesi gösterilmektedir. Bu nedenlerden dolayı çoğu İslam tarihçisi de Herat'ın kurucusunun İskender olduğunu ifade eder.

Sonuç olarak yukarıdaki verilerden hareketle Herat'ın kurulmasında ya da mamur hale getirilmesinde İskender'in katkısı yadsınamaz.

Aynı zamanda bazı İslam tarihçileri bu eski şehri dinî açıdan kutsallaştırmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri, Herat tarihçesini yazan Heratlı Seyfî'dir. Seyfî, kendi kitabına şehrin kuruluşu için getirilen sekiz rivayetten sonra, bir de dinî rivayet ekleyip Mevlânâ Çiştî'den şöyle nakleder:

“Heratlı Seyfî, Mevlânâ Nâsirüddîn Çiştî'den şöyle işitmiştir ki: Ben Horasan'ın tarihlerinden birinde şöyle bir bilgi buldum. Bu şehri bir peygamber, Tanrı'nın vahyi ile yapmıştır ve onun kuruluş biçimini de Cebrail öğretmiştir.” (Fikret, 2001: 9).

Seyfî bu söylentilerden sonra, Hz. Muhammed'in, Herat'ın önemi ile ilgili hadis-i şerifleri diye bir bölüm açıp ondan altı hadis nakleder. Bu hadislerden ikisi şu şekildedir⁵:

1. Ebu'l-Abbâs el-Mu'ammârî Huzeyfe bin Yaman'dan ve o da Hz. Muhammed'den duymuş ki, peygamber efendimiz buyurmuşlar: “Horasan'ın en iyi şehri Herat'tır. Bu şehrin çok iyi meyveleri ve çok iyi havası vardır ve bu şehir için 72 peygamber dua etmiştir.”

⁴ İskender, Herat'ı, M.Ö. 327 yılında fethetmiştir.

⁵ Hadislerin tamamı için bkz. (Fikret, 2001: 7-10).

2. Başka bir rivayete göre Hz. peygamber buyurmuşlar: “Horasan’da Herat denilen bir şehir var ve onun yakınlarında Fûşeng diye başka bir şehir vardır. Fûşeng’e bir ferseng (6 kilometrelik bir mesafe) uzaklıkta İbrahim ve İsmail peygamberlerin görüp dua ettikleri bir han vardır” (Fikret, 2001: 12-13).

Seyfî Hirrevî bu rivayetlerden sonra bu şehri Müslümanların ikinci Kâbe’si olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Vâsîfî Hirrevî de bu şehre “Kubbetül-İslam” lakabını vermiştir. Bütün dünya tarihçileri, gezginler ve coğrafya uzmanları Herat’ın çok güzel, bayındır, kalabalık ve her türlü nimetlerle dolu bir şehir olduğunda müttefiktir. Mesela İbni Rüste Herat’ı şöyle anlatır: Herat, etrafında 400 köyü olan, her köyde 47 evi bulunan ve her evde 10-20 kişinin yaşadığı büyük bir şehirdir (Fikret, 2001: 1).

Astaharî Herat’ı şöyle vafeder: “*Herat Horasan’ın en büyük şehridir. Bütün Horasan, Merv, Sicistan ve Ciballar’da bu kadar büyük şehir bulmak mümkün değildir. Camisinde toplanan kişi sayısı açısından benzersizdir. Bu şehir Horasan’ın her yönü ile merkezidir. Herat bölgenin erzak, kumaş vb. deposudur*” (Fikret, 2001: 1).

Mukaddesî Herat’ı şöyle anlatmaktadır: “*Herat Horasan’ın bahçesidir. Bu şehir çok kalabalık, binaları da hem büyük hem de birbirine bitişiktir. İnsanları çok zeki, hoş ve incedir. Her türlü tatlı ve kumaşı oradan başka yerlere götürürler*” (Fikret, 2001: 1).

Yakut da Herat’la ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Ben Horasan’da olduğum vakit (1210) Herat gibi muhteşem, büyük ve kalabalık bir şehir görmedim. Herat’ın sayısız bahçeleri ve su pınarları vardır. İnsanları güçlü, zengin ve bilgedir. Horasan’ın çoğu âlimleri bu şehre mensuptur*” (Fikret, 2001: 1).

O dönemde Herat’ın bu büyüklüğünü, kalabalıklığını ve servetini onun iki kaynaktan beslenen ekonomisine borçlu olduğu söylenebilir. Bu kaynaklardan ilki şehrin İpek Yolu üzerinde bulunmasıdır⁶. Herat’ın cazibe kaynaklarından ikincisi de şehrin içinden geçen Herirud nehridir. Bu nehir şehrin topraklarını çiftlik için elverişli hale getirmektedir. İşte bu iki unsur şehrin her açıdan gelişmesine çok büyük katkı sağlamıştır.

⁶ Herat şehri dün olduğu gibi bu gün de ticaretin geçiş bölgesi olarak önemini korumaktadır. Şehrin içinden Herirud nehri geçmektedir. Diğer taraftan, Herat’ın hem İran, hem de Türkmenistan’la sınırı bulunmaktadır. Tüm bu etkenler şehrin ekonomisinin gelişmesinde büyük rol oynamaktadır.

Herat ve Badgis 651 yılında Hazret-i Osman'ın halifeliği döneminde İslam dinini kabul etmiştir. Hazret-i Osman da kendi akrabalarından Abdullah bin Âmir'i Horasan emiri olarak görevlendirmiştir. O da yıllık 50 kese dirhem haraç karşılığında Herat valisi ile barış antlaşması imzalamıştır. Bu antlaşmadan sonra Herat, Pûşeng ve Badgis saldırı ve kan dökülmeden teslim alınmış ve zikrolunan kentlerde emniyet sağlanmıştır (Şigüfte, 2008: 22-23).

Herat en zor, acı ve kanlı dönemini 1219-1220 yıllarında Moğol saldırıları sırasında yaşamıştır. Cengiz Han 1219 yılında Horasan'a ayak bastığı anda damadı ve oğlunu savaşta kaybeder. Bu olay onu öyle etkilemiştir ki bütün öfkesi ile bu bölgeyi yıkıp yerle bir eder. Cengiz'in Herat ve Horasan'da yaptığı soykırımı, oluşturduğu korkunç vahşeti Yakut'un (Moğol saldırısından önce Herat'ı seyahat etmiş bir gezgin) şu ifadelerinde görebiliriz:

“Feleğin kötü gözü bu şehre değdi ve bu şehri sefalete uğrattı. Dinsiz Tatarlar gelip onu viran ettiler. Öyle yıktılar ki o eski Herat'tan sadece hatıra ve söz kaldı. İna lillahi ve inna ileyhi râci'ün” (Câmî, 2014: 17).

Moğol saldırısından sonra Herat'ta yaşanan acı olaylardan birisi de veba salgıdır. 1435'te yaşanan bu olay yüzünden birçok âlim, sanatçı ve şair hayatını kaybeder. Dört ay süren veba salgınının sonucunda şehrin nüfusu bir hayli azalmıştır. Yaşanan bu talihsiz olay Herat'ın tarihi, kültürü ve edebiyatına büyük bir darbe vurur.

Bunlara rağmen Herat, tarihin çeşitli dönemlerinde Horasan'ın en önemli şehirlerinden olmaya devam etmiştir. Ama en parlak ve müreffeh dönemi de şüphesiz Timurlular dönemidir. Özellikle Şahruh, Sultan Ebu Said ve Sultan Hüseyin Baykara'nın yüzyıllık dönemi (1405-1506) hassaten önemlidir (Caferi, 2014: 114). Bu dönemde Herat, âlim, bilgin ve sanatçıların toplandığı, çeşitli ilim ve sanat alanlarında ilerleme ve parlamasının yaşandığı bir merkeze dönüşür.

Timur Horasan'ı fethettikten sonra Semerkant'ı payitaht olarak seçer ve onun çevresinde birçok köy yapar. Bu şehri dünyanın güzel ve muhteşem şehri yapmak için büyük çaba gösteren Timur, şehrin dünyanın diğer şehirlerine göre üstünlüğünü göstermek için çevresinde kurduğu köylerin isimlerini dünyanın en büyük şehirlerinin isimlerinden seçer. Bu isimlerin içinde Herat'ın ismi bile yoktur. Ama Timur'un vefatından hemen sonra bu şehir yine kendi yerini bulur ve her alanda

Semerkant'la rekabet etmeye başlar. Bu durum Timur'un aklından bile geçmemiştir (Hüseyin Şah, 1982: 12).

Günümüzde Herat

Günümüzde Herat, Afganistan'ın batısında yer alan illerinden birisidir. Bu il batıda İran, kuzeyde Türkmenistan, doğuda Badgis ve güneyde Ferah'la sınır komşusudur. Bu il yıllardan beri İran, Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan ülkelerinin ortak kavşağı konumundadır. Herat'ın İpek Yolu üzerine kurulmuş olması, kentin tarihi ve ekonomik önemini artırmaktadır. Bu kent eskiden Hindistan ve İran'ın fetih anahtarı olarak kabul edilirdi. Şimdi ise orta Asya'nın giriş kapısıdır.

Hindukuş dağlarından doğan Herirud nehri, Herat şehrinin güneyinden geçip İran'a girer, İran'da ülkenin kuzeyine doğru yol alıp Türkmenistan çöllerinde kaybolur. Bu nehir yüzyıllardır Herat halkının tarlalarını sulayıp bu bölgenin ekonomik refahına büyük katkı sağlamaktadır.

Herat kenti Afganistan'ın başkenti olan Kabil'den 1057 km uzaklıktadır. Yüz ölçümü de 46.760 km²'dir. Deniz seviyesinden yüksekliği de 964 m'dir. Kabil'den sonra Afganistan'ın en kalabalık şehridir. Edresken, Gûryân, Zindecân⁷, Kûhsân, Gülrân, Keşk, Kerruh, Güzere, İncîl, Peştûn, Zergûn, Ūbe, Şîndend⁸ adlı 15 ilçesi vardır.

Şu anda Herat halkının dili genellikle Farsçadır. Ama Keşk, Kûsân, Guryan ve Edresken gibi illerde Peştû dili konuşulmaktadır. Zindecân ilçesinde halk Özbekçe konuşmaktadır.

---

⁷ Bu ilçenin eski ismi Fûşeng idi. Seyfi Hirrevî'nin Tarih-nâme'deki rivayetine göre Horasan'da Hûşeng tarafından inşa edilmiş şehirdir ve bu şehirden sonra Herat şehri inşa edilmiştir.

⁸ Şîndend ilçesinin tarihsel ismi, Sebzevar'dır.

BİRİNCİ BÖLÜM

HERAT EKOLÜNÜN OLUŞMASINA VE GELİŞMESİNE ETKİ EDEN SOSYAL VE SİYASAL HAREKETLER

1.1. Emir Timur Dönemine Kadar Herat Bölgesi

Maveraünnehir, Horasan ve İran'daki Moğol hâkimiyeti Cengiz'in 1219-20 yıllarında bölgeye yaptığı saldırılarla başlayıp Olcaytu'nun oğlu Ebu Said'in⁹ Horasan'da 1335 yılında vefatı ile sona ermiştir. Ebu Said'in vefatından, Timur'un ortaya çıkışına kadar devam eden ve "fetret dönemi" denilen süreçte Moğolların egemenliği altında olan tüm bölgelerde büyük bir kargaşa hâkim olmuştur (Caferi, 2014: 1-8). Bu dönemde bütün imparatorluk coğrafyasında aralarında coğrafi sınır olmayan beylikler ve yerel emirler arasında bile savaş ve çatışmalar yaşanmıştır. Beylikler arasındaki sonu gelmeyen savaş ve kargaşadan dolayı toplumsal düzen bozulmuş ve zulüm yaygınlaşmış, halkın buna dayanacak gücü kalmamıştı. Diğer taraftan da halkın ve tüccarların üzerine konulan ağır vergilerden dolayı bölgenin ekonomisi çökmüştü. İçine düştüğü bu sıkıntılı durum karşısında yeni arayışlara giren halk Timur'un Maveraünnehir'de güçlendiğini duyup onun kendi bölgelerine de gelmesi için dualar etmeye başlamıştır. Bu durumu o dönem şairlerinden Hâfız'ın bir şiirinde görmek mümkündür:

Ademî der-âlemî hâkî ne-mî-âyed be dest

Âlemî diğer bi-bâyed sâht vez nev âdemî

Hîz tâ hâtır be-dân Türk-i Semerkandî dih-îm

---

⁹ Ebu Said'in oğlu olmadığından dolayı onun vefatından sonra velihtlığı için birçok tartışma ve savaş çıkmıştır. (Caferi, 2014: 99)

Kez nesîm eş bûy-ı cûy-i Mevliyân âyed hemî¹⁰ (Kanar, 2011: 1072)

Çağatay Devleti'nin de dağıldığı bu dönemde Moğol hanlarının her birisi kendi bölgesinde hüküm sürmekteydi. Bu bölgelerde baş gösteren ekonomik ve siyasî istikrarsızlıktan dolayı halka her türlü işkenceler yapılıyordu. Tüm bu olumsuzluklar yeni bir gücün gelip bölgeyi yeni baştan düzenlemesi için deyim yerindeyse zorluyordu.

İşte bu dönemde Timur'un 1361'de Maverâünnehir'e saldırıları başladı ve hızla Horasan'a doğru ilerledi. Timur 1396'da Horasan, Fars ve Irak'ı tamamen ele geçirdi. Birbirleriyle savaş ve sürtüşmeyle uğraşan beyliklerin hiç birisi onun karşısında tutunamadı. Ebu Said'in ölümünden Timur'un Maverâünnehir, Horasan ve Fars'ı hâkimiyeti altına almasına kadar arada 60 yıllık bir boşluk bulunmaktadır (Caferi, 2014: 7). Bu arada farklı bölgelerde Kırıt beyleri, Çoban sülalesi, Celayır sülalesi, Muzaffer sülalesi vb. gibi farklı hanlar ve beyler hüküm sürmekteydi. Bunların içinden Kırıt beyleri Herat'ta hüküm sürüyordu ve bu hanedanın kurucusu Şemseddin idi.

Şemseddin'in babası Rükneddin Ebubekir, Cengiz Herat'a saldırdığı zaman teslim olmuş, Cengiz'in hâkimiyetini kabul etmişti. Rükneddin Ebubekir 1245'te vefat ettikten sonra yerine oğlu Şemseddin geçti. Şemseddin sahip olduğu güçlü kişilikle Cengiz'in ilgisini çeker. Cengiz, ona Herat'la birlikte Gur, Fîrûz Kûh, Gürcistan, Mergab, Merv ve Fariyab'ın hükümdarlığını verir. Kırıt hanedanının son hükümdarı başlangıçta Timur'la dostça ilişkiler kuran Gıyaseddin Pir Ali'dir. Gıyaseddin Pir Ali her ne kadar başlangıçta çok samimi ilişkiler kursa da Timur'un kendisinden şüphelenmesi sonucunda 1389'da idam edilir. Böylece bu sülalenin¹¹ bölgedeki hâkimiyeti sona erer.

Timurlular dönemi 14. yüzyılın sonlarında Semerkant'ta Timur'un saldırıları ile başlayıp 15. yüzyılın sonunda Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümü ile Horasan'da sona erer (Tabîbî, 1989: 19).

---

¹⁰ *Bulduğumuz dünyada insan göremiyoruz. Başka bir dünya kurup onda yeni bir insan yaratmamız gerek. O zaman bu dünyayı kurmak için kalkıp Semerkantlı Türk'e (Timur) yürek bağlamalıyız. Çünkü o Türk'ün esintisinden Mevliyan ırmağının kokusu geliyor.*

¹¹ Bu sülalenin hükümdarları genellikle şiir ve edebiyatı seven bireylerden oluşmaktadır. Onların saraylarında yaşayan birçok şairden biri de Rebî'î Füşengî'dir. Füşengî'nin, sülalenin tarihini anlattığı *Kırıt-nâme* adlı eseri bulunmaktadır (Kühdevî, 2005: 222)

Herat ekolünün zemini Timur döneminde Semerkant'a dünyanın her yerinden âlim, şair, bilgin, sanatkâr, nakkaş ve sufilerin hükümdar tarafından toplanması ile oluşmuştur. Aynı zamanda Timur'un dördüncü oğlu Şahruh'un 15. yüzyılın başında (1405) Herat'ta tahta geçerek burayı payitaht olarak seçmesi de önemli etkenlerden biridir. Bu ekol, görünüşte Timur Devleti'nin Herat'ta 15. yüzyılın sonunda yıkılması ile sona erer. Ancak etkileri devam eden bu ekol temsilcileri Hint ve Tebriz ekollerinin de oluşmasına zemin hazırlamışlardır (Câmî, 2014: 188).

Timur Devleti'nin Herat'ta yıkılmasından sonra, Hindistan'da Timur soyundan gelen Babür Şah, adına Gûregânî Devleti de denen Babürler Devleti'ni kurdu. Isfahan'a da Timurluların zayıflığından faydalanan Safevîler hâkim oldular. Kısa bir dönem Herat'ta egemen olan Şeybani Han, Safevîlerin Herat'ı işgal etmesinden sonra hâkimiyetini kaybetti. Kenti ele geçiren Safevîler, orada bulunan şair, sanatkâr ve bilginleri Isfahan'a götürdüler. Isfahan'a getirilen bu entelektüellerin etkisiyle kısa bir süre sonra da burada Tebriz Ekolü oluşmuştur. Diğer taraftan Herat'taki âlim ve sanatkârların bir kısmı da ilme ve sanata büyük önem veren Babür Şah'ın sarayına (Hindistan) giderler ve bunlar da burada Hint Ekolü'nün oluşumuna zemin hazırlarlar (Câmî, 2014: 188). Bu verilerden hareketle hem Hint Ekolü'nün, hem de Tebriz Ekolü'nün esasında Herat Ekolü'nün devamı ya da mirasçısı olduğu söylenebilir.

1.2. Timur Dönemi (8 Nisan 1336 – 18 Şubat 1405)

Emir Timur, Maveraünnehir'in Keş¹² şehrinde 11 Nisan 1336'da dünyaya gelmiştir. İbni Arabşah'ın rivayetine göre Timur, Keş şehrinin İlgar köyünde doğmuştur. Babası Emir Tragay Keş şehrinin beylerinden olup Barlas kabilesine mensuptur. Annesinin adı Tekine Hatun'dur (Kühdevî, 2005: 227). Nizâmeddin Şami, Şerefüddin Ali Yezdî ve Hâfız-ı Ebru gibi Timur sarayına mensup tarihçiler, Timur'un 9. ceddinin Tumna Han olduğunu söylerler. Tumna Han ise Cengiz'in 4. eddidir. Bu yüzden Timur ve Cengiz aynı soydan gelmektedir. Timur'un kendisi de Cengiz'in soyundan olduğunu hep ısrarla belirtmiştir. Gençlik döneminde katıldığı bir savaş sırasında ayağından yaralanması sonucu ayağı total kalan Timur "Aksak Timur" lakabıyla tanındı (Caferi, 2014: 72-75).

---

¹² Timur tahta geçtikten sonra bu şehrin adını "Şehr-i Sebz" olarak değiştirdi. Şehir halen bu adla anılmaktadır.

Timur'un hayatının ilk dönemleri hakkında (1360'a kadar olan dönem) elde ayrıntılı bilgi yoktur; ancak tüm bölge gençleri gibi Timur da gençliğini binicilik, okçuluk vb. ile geçirmiş olmalıdır.

Emir Timur, gençliğinde Toğluk Timur'un ordusuna katılmış, savaşlarda gösterdiği kahramanlıklarla kısa sürede adından söz ettirmeye başlamıştır. 1360 yılına gelindiğinde ise bu özellikleriyle büyük şöhret sahibi bir kişi haline gelmiştir. Toğluk Timur, Semerkant valiliğine oğlu Hoca İlyas'ı tayin etmiş, bu dönemde Timur, Hoca İlyas yönetiminde görev almıştır. Ancak aralarında çıkan bir anlaşmazlıktan dolayı Timur, Hoca İlyas'ın yanından ayrılmıştır. Daha sonra Timur, Belh hükümdarı Emir Hüseyin'le dostluk kurmuş, onun desteğiyle Toğluk Timur ve oğlu Hoca İlyas'la savaştıktan sonra her ikisini de öldürmüştür. Emir Hüseyin ile ilişkilerini daha da geliştirmek isteyen Timur, Emir Hüseyin'in kız kardeşi Olcay Türkan'la evlenmiştir. Bu evlilikten sonra da Güregan¹³ lakabı ile anılmaya başlanmıştır. Giderek kendi hâkimiyetini güçlendiren Timur yaklaşık 10 yıl sonra 1370'te Emir Hüseyin'i de ortadan kaldırmış, böylece henüz 34 yaşında iken tüm Maverâünnehir'in tek hâkimi olmuştur (Ajend, 2000: 52-55).

Timur, tahta oturduktan sonra 10 yıl boyunca (1381 yılına kadar) Maverâünnehir şehirlerini tahkim ederek mevzilerini sağlamlaştırmış, bölgenin ekonomik ve sosyal yapısının güçlenmesi için çeşitli tedbirler almıştır.

Gençliğinden beri âlimlerle ve tasavvuf erbabıyla sohbetten büyük haz alan Timur, her hangi bir savaşa gitmeden önce onlardan izin almayı âdet haline getirmişti. Timur, 1381 yılında 45 yaşında iken Horasan'ın fethi için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra Andhuy¹⁴ şehri tasavvuf erbabından olan Baba Sengu'nun yanına giderek sefer için ondan izin almak ister. Baba Sengu, onu yanına kabul etmeyip uzaktan ona bir hayvanın göğüs etinden bir parça atar. Timur da onun bu yaptığını iyiye yorumlayarak "*Horasan dünyanın en zengin bölgelerinde biridir. Hem de yerin göğsüdür. Onun için Baba Sengu göğüs etini bana atarak Horasan'ı bana bağışladı. İşte ben Horasan'ı fethedeceğim*" der (Tabîbî, 1989: 21).

Bundan sonra Timur, sele benzeyen ordusu ve kılıcının gücü ile birçok fetihler yapmış, bu fetihlerinin bir kısmında da katliam yapmaktan çekinmemiştir. Yaptığı bu

¹³ Moğolcada "han damadı" demektir.

¹⁴ Bu şehir şimdi Afganistan'ın Fariyab ilinin bir ilçesidir.

katliamlarla da Cengiz dönemindeki soykırımları bir kez daha hatırlatmıştır. Sistan halkına yaptığı katliam, 1384 yılında Isfahan'da yetmiş 1000 insanının katledilmesi, 1399 yılında 100.000 Hintli esirin başının kesilmesi, Halep ve Dımeşk yakınlarında kelleden minare yapması onun yaptığı katliamlardandır (Caferi, 2014: 27-28).

Girdiği tüm savaşları kazanan Timur artık Çin'in fethi için hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Timur, Aral'dan Umman'a, Dımeşk'tan Delhi'ye kadar uzanan geniş bir coğrafyada büyük bir imparatorluk kurmuştur (Kühdevi, 2005: 228).

Bu savaşlar ve fetihlerde Timur'un en güvenilir ve sadık askerleri Maveraünnehir Türkleridir (Çağatay ve Tatarlar). O dönemin bütün tarihçilerine göre bu askerler çok disiplinli ve Timur'un her türlü emrini yerine getirmek için canlarını vermeye hazır kişilerdir. Timur, savaş meydanında kendisinin ve oğullarının canını hiçbir askerden üstün görmemiştir. Aynı şekilde onun yanında askerlerinin sadakati kadar hiçbir şey önemli değildir (Caferi, 2014: 57). Timur, tüzüklerinde defalarca 300 zeki, iş bilen ve savaşçı emirinden bahsetmektedir. Bu emirlerden 100 tanesi binbaşı, 100 tanesi yüzbaşı ve geriye kalan 100 tanesi de onbaşılık görevinde bulunmaktadır (Caferi, 2014: 59).

Timur, askerlerinden sadakat, dürürlük ve cesaret isterken, bu konularda kendisi de güzel bir örnektir. Timur, sadık ve cesur olmasının yanında zararına bile olsa doğruluktan vazgeçmeyen dürüst bir insandır. Bundan dolayı kendisi, mührü olarak kullandığı yüzüğüne "doğruluk" kelimesini nakşettirmiştir. Ona karşı hainlik eden herkesin cezasını kesinlikle vermiştir. Timur'un bu sadakat, doğruluk, azim ve cesaretinden dolayı, askerleri de savaşlarda canuğönülden çarpışarak bu kadar büyük fetihler yapmasını sağlamışlardır. İnan Edebiyatı Tarihi yazarı İngiliz Sir John Malcolm'a göre: 600 ya da 700 bin kişilik özel askeri Timur'u tanrı gibi sevip ona tapmaktadır. Aynı şekilde Timur ordu kurmak ve onları eğitmek konusunda o kadar becerikli biridir ki Tanrı dünyada onun gibi bir insan yaratmamıştır. 20 yaşından 70 yaşına kadar; 50 yıl onun ya dışman saldırısı ya da harp meydanında olmadığı günü çok azdır. Timur, askerlerine o kadar sadıktır ki yaşlılık zamanında da onlara maaş bağlamıştır (Malcolm, 2000: 324-326).

Timur, 1405 yılının ocak ayında büyük bir ordu hazırlayıp Çin'i fethetmek üzere Semerkant'ı terk eder. Kış olduğu için Otrar şehrine kadar gidip burada ordugâh

kurdurur (Ajend, 2000: 90). Timur kendisini uğurlamaya gelen kadınları ve şehzadeleri geri gönderir. Bir süre sonra da burada hastalanır. Özel hekimi olan Mevlânâ Fazlullah-ı Tebrizi'nin bütün çabalarına rağmen hastalığı gün geçtikçe artmaya devam eder. Nihayet 71 yaşında iken 18 Şubat 1405'te Çarşamba gecesi 36 yıl saltanat sürdükten sonra vefat eder (Caferi, 2014: 41).

Vefatından sonra Semerkant'a götürülen Timur'un defin işlemlerini Belh hükümdarı olan Miranşah oğlu Halil Sultan üstlenir. Timur'un cesedini kendi yaptırdığı Gûr-ı Emir mezarına defneder (Caferi, 2014: 85-86).

Timurlular dönemi tarihçilerinden Fasîhî Havâfî, *Mücmel-i Fasîhî* adlı eserinde, İbni Arabşah da *Acâyibü'l-Makdûr fî Nevâyibü't-Timur* adlı eserinde Timur'un ölüm nedenini içkiye bağlar ve önceleri hiç içki içmeyen Timur'un birden bire içkiye meyletmesi ve içki içmede aşırıya kaçmasının ölümünü hızlandırdığını belirtir (Caferi, 2014: 41-42; Kargar, 2004: 69-70).

1.2.1. Timur'un Herat Ekolü'ne Zemin Oluşturan Politikaları

"*Dünya iki hükümdarın hüküm sürmesine yetecek kadar büyük değildir.*" diyen Timur, ceddinden kendisine miras kalan cengâverlik ve acımasızlık huyuna rağmen, (binlerce âlim, bilgin, sanatkâr ve suçsuz insanı kılıçtan geçiren cediti Cengiz'in tam tersine) ilim ve sanatı seven, âlim, şair ve sanatkârlara çok saygılı bir kişiydi. O, âlimlerin, şairlerin, sanatkârların hâmisi idi. Bütün savaşlarda savaş başlamadan onların kanını bağışlayıp evlerinin diğer insanlar için güvenli bir yer olduğunu ilan ediyordu. Diğer insanlar da onların evine sığınarak Timur'un ordusuna karşı güvende kalıyorlardı (Caferi, 2014: 67-68).

Bilindiği üzere Moğol saldırıları tarihte Doğu kültür ve medeniyetinin gövdesine vurulan en büyük darbelerden biridir. Cengiz bedevi ve kan dökücü huyuyla, şehirleri, camileri, medreseleri ve sarayları yıkmaktan, kütüphaneleri yakmaktan, suçsuz insanları, âlimleri ve bilginleri katletmekten çekinmemişti. Onun bu davranışı birçok bilim insanı ve sanatkârın memleketinden kaçmasına sebep oldu. Böylece o dönemde şiir, edebiyat ve sanat durağanlaştı (Kühdevî, 2005: 209).

Ancak Timur taş yürekliliği ve acımasızlığına rağmen âlimler ve sanatkârları seven birisiydi. Gittiği her şehir ve bölgede âlimler, tarikat pirleri ve bilginleri mutlaka ziyaret ederdi. Onun bu durumunu yaptıklarını hiçbir şekilde hoş karşılamayan İbni

Arabşah gibi tarihçiler bile tasdik etmektedir. İbni Arabşah Timur'un bu davranışı ile ilgili şu ifadeleri kullanır: *"Timur bilim ve bilginlerin dostu idi. Faziletli ve bilge insanları layıkıyla ağırlayıp onlara özen gösterirdi. Onları türlü hediyelerle taltif edip gönüllerini alarak makamında toplumun diğer kesimlerinden üstün tutardı. Tartışmalarda onlara saygısından dolayı insafli davranırdı. Gazabı sevgisi ile karışık, şiddeti ise lutuf gömleği içinde gizli idi. Sanat ve meslek sahibi olan insanları severdi. Güzel sanat eserlerinden zevk alırdı. Şakacı şairlere kızardı. Hekimler ve astronomları kendine yakın tutup, sözlerini dinlerdi."* (İbni Arabşah, 1977: 297).

14. yüzyılın sonları tasavvufun bütün İslam dünyasında yaygınlaştığı dönemdir. Timur'un da gençliğinde tasavvufla sıkı bir bağı ve tasavvuf adamlarına karşı da özel bir saygısı bulunmaktaydı. Fethettiği her şehirde onlarla görüşür ve tarikat şeyhlerinin mezarlarını ziyarete giderdi. Oraya tekke, medrese ve misafirhane bina edilmesini emredip bu binaların masraflarını karşılamak için büyük araziler vakfederdi (Caferi, 2014: 63).

Timur, savaşa gitmeden önce mutlaka tasavvuf şeyhlerinin ziyaretine gidip onlardan hayır duası isterdi. Örneğin, Herat yolculuğu esnasında Mevlânâ Zeynüddin Taybadi'yi ziyaret etmek için Taybad'a gider. Birisini Mevlânâ'yı çağırarak için gönderir. Mevlânâ da Timur'un gönderdiği elçiye *"Benim Timur'la bir işim yok. Eğer onun benimle işi varsa, kendisi gelsin."* der. Sonunda Timur, Mevlânâ'yı görmeye gider ve onunla oturup birkaç saat sohbet eder. Yıllardan sonra bu olayı Timur kendi tarihçisi olan Hâfız-ı Ebru'ya anlatır (Caferi, 2014: 64).

Cengiz soyunun mizacında bulunan vahşiliğin, değişerek Timur ve ondan sonraki dönemde ehlileşmesinin nedenlerinden birisi de onların eğitildiği ve yetiştirildiği ortam olmalıdır. 14. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi gezen Arap seyyahı İbni Batuta'nın ifadelerine göre *"Semerkant halkı son derece azimli, fakirsever ve misafirperverdir."* Bu gezgin Semerkant'ı dünyanın en büyük medeni şehirlerinden biri olarak tarif eder (Muvahhit, 1991: 456). Bu ifadelere istinaden Timur da böyle medeni bir şehir ortamında yetiştiği için tabii ki bu medeniyetin onun üzerinde de tesiri olacaktır. Bundan dolayı Timur'un bilim ve medeniyet severliği şaşkıncı olmamalıdır.

Timur'un mizacının değişmesinin nedenlerinden biri de onun gençlikte Keş şehrinde çeşitli hocaların yanında gördüğü eğitimidir. Timur'un kitaplarını toplayan Fransız Marcel Brion, Timur'un gençlik çağında Molla Ali Bey ve Şeyh Şemseddin'den eğitim aldığından, ayrıca kendisinin savaş ve fen eğitimi veren hocaları olduğundan bahseder (Brion, 1993: 2).

Bu değişikliğin başka bir nedeni de fetihleri sırasında dünyanın büyük ve muhteşem şehirlerinden etkilenmesi olarak gösterilir. Mesela İbni Arabşah'a göre Timur, 1399 yılında Hindistan fethinde bir camiye görüp beğenir ve Semerkant'a döndüğünde mimarı Muhammed Celd'e Semerkant'ta böyle bir caminin inşa edilmesi emrini verir (İbni Arabşah 1977: 226).

Timur tüm bu nitelikleriyle dünyanın birçok ülkesini fethetmiş, buralardan topladığı servetle ve o ülkelerden Semerkant'a getirdiği sanatkârlarla bu şehri dünyanın en büyük ve medeni şehirlerinden biri yapmayı başarmıştır. Timur dönemini anlatan kaynaklara genel olarak bakıldığında şöyle bir sonuca ulaşılmaktadır: Timur herhangi bir şehri fethettiği zaman orada bulunan bilgin ve sanatkârları toplayıp Semerkant'a gönderiyordu. İbni Arabşah Timur'un Semerkant'a gönderdiği birçok âlim ve sanatkârın ismini saydıktan sonra onların sayıları ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Ben, Timur döneminde pek çok bilim adamı ve sanatkârın Semerkant'ta yaşadığına tanık oldum. Ve onları kayda geçirdim. Onlardan her biri kendi döneminin üstadı ve çağının nadir insanlarından. Ben eğer böyle mümtaz kişilerin vasıflarını kaleme almaya kalksam kuşkusuz bütün dünya sayfaları pahalı mücevherlerle dolacaktır. Adını kayda geçirdiğim bu topluluk, tanıdığım ve ismini hatırladığım kimselerdir. Ama bu tabakaya ait olup tanımadığım ya da tanıyıp ismini bilmediğim insanlar o kadar çok ki ismini saymak istesem bile saymam.”* (İbni Arabşah, 1977: 314). Velhasıl Timur gördüğü her tabaka ve sınıfın özünü Semerkant'a getirdi. Fethettiği şehirlerde bulunan ve mesleğinde döneminin ustası ve zirvesi olan kişileri burada topladı.

Timur'un Semerkant'ta topladığı farklı kesimlerden âlim ve sanatçılardan bazılarının isimleri şu şekildedir:

“Fakihlerden; Mevlânâ Abdülmelik, kendisi kör olan ve İkinci Numan olarak tanınan Numanüddin, Mevlânâ Abdülmelik'in kuzeni Hoca Abdülevvel.

Muhakkiklerden; Mevlânâ Sadeddin Taftazânî ve Seyyid Şerif Cürçânî.

Muhaddislerden; Timur'un Rum diyarından alarak kendisi ile birlikte Semerkant'a götürdüğü Şeyh Şemseddin Muhammed bin Cevzî ve Kuran-ı Kerimi 100 ciltte tefsir eden müfessir ve muhaddis Muhammed Zâhid-i Buhârî'dir.

Hâfizlardan ve Tecvit ilmini bilen ve Kuranı kerimi hoş okuyanlardan; Mevlânâ Fahrüddin, Abdüllatif Damganî ve Mevlânâ Esedüddin Şerif.

Musikişinas; Hâfiz Hüseyinî, Harezmlî Mahmûd-ı Muharrîk, Harezmlî Celaleddin Ahmed.

Vaizler ve Hatiplerden; Arapça Farsça ve Türkçede Melikül-Kelam lakabı ile ün kazanan ve döneminin biricik üstadı olan Mevlânâ Ahmed bin Şemsülaime, Mevlânâ Ahmed-i Tirmizî ve Mansûr-ı Faganî.

Kitapçı ve hattatlardan; Seyyid-i Hattat ve İbni Bendgir, Abdülkadir ve Tacüddin Selmânî. Müneccimlerden; takvim çalışmaları yapan Mevlânâ Ahmed Tabîbî Nahhas.

Kuyumculardan; Hacı Ali Şirâzî ve Hacı Muhammed-i Şirâzî.

O dönemde hakkâkların sayısı pek çok olmakla beraber onların en iyisi Altun isimli usta idi. Satranççılardan; Muhammed bin Âkil-i Himî, Yezdli Zeynüddin ve bu mesleğin o dönemdeki büyük üstadı Alaaddin Tebrizî.

Çalgıcılardan; Abdülkadir ve oğlu Sefiüddin ve damadı Nesrin, Kutb-ı Musilî ve Urd-ı Şiir-i Çengî." (İbni Arabşah, 1977: 310-314).

Timur'un Semerkant'a getirdiği mümtaz ressamılarından; en ünlüleri Mir Ali Tebrizî ve Abdülhay Musavvir'dir (Caferi, 2014: 116). Timur, Muhtasar ve el-Mutavvel yazarı olan Taftazânî Mevlânâ Saduddin Mesud'u Semerkant'a kendi yanına çağırıp onu ağırlamıştı. O da Semerkant'ta kalarak vefat ettiği 1389 yılına kadar orada yaşamış ve Serahs şehrinde defnedilmişti (Hikmet, 1960: 473). Tasavvufla ilgili kaleme alınan et-Tarifât, Sarf-ı Mir ve el-Kubra fî Mantık kitaplarının yazarı Mir Seyyid Şerif Ali ibni Muhammed el-Cürçânî de Semerkant'ta bulunan âlimler arasındadır. Bu ilim adamlarını ve sanatkârları, Timur 1387 yılında Şiraz'ın fethinden sonra Semerkant'a getirmişti. Timur dönemi tarihçilerinden olan Nizâmeddin Şâmî'yi

Bağdat'ın fethi sırasında (1393) Timurlu tarihini yazmakla görevlendirir (Browne, 1960: 493-496). İbni Arabşah adı ile ün kazanan Ebu'l-Abbas Ahmed bin Muhammed daha 12 yaşında iken 1400 yılında Timur tarafından ailesi ve kardeşleri ile birlikte Dımişk'tan Semerkant'ta getirilmiştir. Türkçe ve Farsçayı iyi konuşan İbni Arabşah burada Seyyid Şerif Cürçânî'den eğitim almıştır. Tarihçi İbni Arabşah Timur'a karşı kin ve nefretle dolu olan *Acâyibü'l-Makdûr fi Nevâyibü't-Timur* adlı kitabı ile meşhur olmuştur. Onun bu kitabı, Şerefüddin Ali Yezdî'nin yazdığı Timur'un tarihiyle pek çok açıdan çelişmektedir (Caferi, 2014: 153). Timur, nihayet dünyanın dört bir yanından âlimler, şairler ve sanatçıları Semerkant'a toplamak suretiyle bu şehri her bakımdan dünyanın benzersiz kentlerinden birine dönüştürmüştür. Timur'un ortaya koyduğu bu politikalar Semerkant'ın güney batısında bulunan Herat'ta, Herat Ekolünün oluşmasının zeminini hazırlamıştır. Timur dünya zenginliklerini toplayıp inşa ettiği muhteşem payitahtının, Herat gibi bir şehir karşısında bu unvanını kaybedeceğini aklından bile geçirmezdi. Hatta Semerkant'ın çevresindeki köyleri yaparken, onların birisine Herat ismini vermeyi bile aklına getirmemişti (Mir Hüseyin, 1981: 12). Oysaki ölümünden sonra dördüncü oğlu Şahrüh, Herat'ı kendisine payitaht olarak seçti. Böylece Semerkant'ın yerini Herat aldı.

Timurlular dönemi 14. yüzyılın sonunda Timur'un fetihleri ile Semerkant'tan başlayıp ve 15. yüzyılın sonunda bu sülalenin son hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara'nın ölümü ve Şeybani Han'ın Herat'ı ele geçirmesi ile Horasan'da sona erer. Ama Timur'un bilimsever kişiliği, dünyanın büyük şehirlerinin kültür ve medeniyetinin kendisi üzerine bıraktığı etkiyle birleşince, dünyanın her tarafından topladığı âlimler ve sanatkârları Semerkant'a toplamış ve böylece Herat Ekolünün zeminini oluşturmuştur. Timur'un ölümünden sonra veliahtlık konusundan yaşanan ihtilaflardan dolayı Semerkant'ta siyasi istikrar sağlanamadı. Bu dönemde Şahrüh, Herat'ta tahta oturmuş ve bu kenti başkent ilan etmiştir. Şahrüh âlim ve sanatkârlara büyük destek vermek suretiyle Herat Ekolü'nün oluşup yerleşmesine imkân sağlamıştır. Ve bu ekol Timurlular hanedanının son hükümdarı âlim ve sanatkârları son derece seven ve koruyan Sultan Hüseyin Baykara döneminde zirveye ulaşmıştır. Herat Ekolü bu coğrafyada öyle derinlere kök salmıştır ki Timurlular hanedanının Herat'ta zeval bulması ile sona ermemiş, aksine İran'da Safevîler hükümlüğü

döneminde Tebriz Ekolü, Hindistan'da Gûregânîler hükümrânlığı döneminde Hint Ekolü olarak devam etmiştir (Câmî, 2014: 188).

1.2.2. Timur'un Velihtları ve Payitahtın Semerkant'tan Herat'a Geçmesi

Timur'un Cihangir, Ömer Şeyh, Miranşah ve Şahruh adlı dört oğlu vardı. Timur vefat ettiğinde soyundan evlat ve torun olarak 36 erkek 17 kız kalmıştır. Timur, Ölmeden önce ülkesini oğulları ve torunları arasında paylaşmış, ama hepsinin başına büyük oğlu Cihangir'i lider olarak geçirmiştir. Ancak Cihangir, babasından 34 yıl önce (1375) ölünce Timur, Cihangir'in büyük oğlu olan Muhammed Sultan'ı kendisine veliaht olarak seçti. Muhammed Sultan da Rum diyarına yolculuk esnasında Akşehir'de vefat etti. Ondan sonra da Cihangir'in 29 yaşındaki ikinci oğlu Pir Muhammed'i veliaht olarak seçti (Caferi, 2014: 83-84).

Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh'dir. O da 1391'de babasından önce Diyarbakır savaşında öldürülünce oğulları Pir Muhammed, Rüstem ve İskender babalarından miras olarak kalan Şiraz, Hemedan ve Isfahan'da hâkimiyetlerine devam ettiler (Caferi, 2014: 86).

Timur'un üçüncü oğlu Miranşah'tır. Babası vefat ettiğinde 38 yaşında olan Miranşah Tebriz ve Bağdat valisi idi. Miranşah bir kaza sonucu attan düşmüş ve akli dengesini kaybetmişti. Bu sebeple onun hâkimiyeti altında olan bölgeler oğulları Ömer Mirza, Ebu Bekir ve Halil Sultan tarafından yönetildi. Miranşah da Timur'un vefatından 3 yıl sonra Kara Yusuf Türkmen'le savaşırken öldü (Caferi, 2014: 83).

Timur'un dördüncü ve son oğlu Şahruh, Timur'un vefatı sırasında 28 yaşında olup Horasan valisi idi. Şahruh, yaratılıştan mutedil huylu birisi idi ve Timur'dan sonra bütün Timur sülalesinde, hükümdarlığa en layık olan kişinin Şahruh olduğu kabul ediliyordu (Meykede, 1986: 755).

Timur'un vefatından sonra ordu komutanları Çin seferini, Timur'un kendisi ile birlikte bu savaşa gitmek üzere yanında bulundurduğu torunu İbrahim Sultan'ın emri altında başlatma kararı aldılar. Ancak Timur'un ölüm haberini gizleme konusunda komutanlar başarılı olamadı. Haber kısa sürede her tarafa yayılarak askerler arasında da duyuldu. Orduda büyük bir moral bozukluğu ortaya çıktı. Bu durum Çin seferinin sonuçsuz kalması yanında bütün ülkede anarşi çıkmasına ve şehzadeler arasında taht kavgalarının başlamasına yol açtı (Caferi, 2014: 40).

Miraňah ođlu Halil Sultan 1402’de Fergana valisi olarak atanmıştı. O da payitahta yakın olmasının avantajını kaçırmayıp Timur’un gerçek veliahtı Kandahar’da olduğu sırada, Tařkent komutanları ile anlaşarak 18 Mart 1402’de Timur’un yerine tahta geçti (Ajend, 2000:109).

Halil Sultan tahta geçtikten sonra şahruh, Sultan Hüseyin ve Cihangir ođlu Pir Muhammed’le mücadele etti. Horasan valisi ve Timur’un dördüncü ođlu şahruh ordusunu hızla Semerkant’a doğru harekete geçirdi. Semerkant tahtına oturmak için çok istekli olmasına rağmen Halil Sultan’ın babası ve aynı zamanda kendi kardeşi olan Azerbaycan ve Tebriz valisi Miraňah’tan çekindiği için bütün gücü ile Halil Sultan’a saldırmadı. İki arasında müzakereler başladı. Sonunda Halil Sultan’ın Semerkant’ta, şahruh’un da Herat’ta müstakil bir şekilde hükümdarlık etmesi konusunda anlaşılır. şahruh da 1404’te resmen Herat’ta tahta oturdu (Caferi, 2014: 84-86).

İbni Arabşah’ın “sefih ve küstah” diye tanıttığı Sultan Hüseyin¹⁵ bir kaç kere Halil Sultan’la savaştı. Sonunda da mağlup olup Herat’ta şahruh’a sığındı (İbni Arabşah, 1977: 268). Fakat, ona da hainlik edince şahruh’un gizli emri ile öldürüldü (Caferi, 2014: 85).

Semerkant tahtı için Timur tarafından veliaht tayin edilen Pir Muhammed, Kandahar’dan bir kaç kez mektup göndererek ceddinin ta ve tahtını talep etti. Ama Halil Sultan’dan ret cevabı alınca büyük bir ordu tertip edip Semerkant’a doğru yürümeye başladı. Halil Sultan’ın ordusu ile Pir Muhammed’in ordusu Karşi şehri yakınlarında karşılaştı. Pir Muhammed tam savaşi kazanacakken altı komutanının ihaneti neticesinde mağlup olur ve savaşi da Halil Sultan kazanır. Pir Muhammed’i de bir sene sonra kendi veziri olan Pir Ali Naz¹⁶ öldürür (İbni Arabşah, 1977: 269).

Böylece Halil Sultan rakipleri tarafından kendisine gelebilecek tehlikelerden kurtulur ve Timur’un 36 yıl içinde dünyanın yarısından topladığı hazinelerin sahibi olur. şerefüddin Ali Yezdi’ye göre tesadüfen Halil Sultan’ın sahip olduğu bu kadar mal ve mülk, çok az insana nasip olur. Ama Halil Sultan cesur, şefkatli ve cömert kişiliğine

---

¹⁵ Burada adı geçen Sultan Hüseyin, Timurluların son hükümdarı olan Hüseyin Baykara ile karıştırmamalıdır.

¹⁶ şahruh da 1407 yılında Pir Muhammed’in intikamı için Pir Ali Naz’ı öldürmüştür (Caferi, 2014: 85).

rağmen, içki düşkünlüğü ve eğlencede ifrat, malda israf ve başka bazı hatalarından dolayı bu mal ve mülkün hepsini kaybetmiştir (Caferi, 2014: 86).

Çoğu tarihçiye göre, onun saltanatının zeval bulmasının en önemli nedenlerinden biri, Şad Melik Aga'ya olan aşkıdır. Onların ikisi de birbirini çok sevmektedir. Halil Sultan, Timur zamanında Şad Melik Aga ile gizlice evlenmiştir. İlk karısı olan Cihan Sultan kendisini Timur'a şikâyet eder. Timur da birkaç kere onun hakkında ölüm fermanı verir. Ama her seferinde Halil Sultan'ın planı ve Şad Melik Aga'nın annesinin tedbiri ile kurtulur. Timur ölüp yerine Halil Sultan geçtikten sonra onu saray hatunlarının üzerine, bir anlamda, kraliçe yapar. Diğer taraftan hazineyi har vurup harman savurarak pek çok yoksulu zengin etmiş, gerekli gereksiz harcamalar yapmıştı. Şerefüddin Ali Yezdî'ye göre o, Timur'un 36 yıl içinde dünyadan topladığı malları, hiçbir izi kalmayana kadar 4 yıl içinde mahveder. Bu arada komutanları yavaş yavaş ona karşı gelmeye başlar ve memleketin farklı köşelerinde de isyanlar baş gösterir. Sultan Celayir ve Karakoyunlu Türkleri Irak ve Azerbaycan'da güçlenip İran'ın batı bölgelerini ele geçirirler. Sonunda Semerkant komutanları isyan çıkarıp Halil Sultan'ı tahttan indirerek hapse atarlar. Semerkant yönetimi de Emir Hudaydad Hüseyini'nin eline geçer (Caferi, 2014: 86).

Şahruh bu durumdan faydalanarak ordusunu Semerkant'a sevk eder. 1409 yılında kendisi Semerkant'ı ele geçirerek Halil Sultan'ı hapisten kurtarır. Hatta onun gönlünü hoş tutmak için onu Rey vilayetine vali olarak tayin eder. Halil Sultan 1411'e kadar Rey vilayetinde göreve devam eder. Aynı yılda hastalanıp iki üç gün içinde vefat eder. Şad Melik Aga onun ayrılığına tahammül edemediği için intihar eder (Caferi, 2014: 86). İbni Arabşah onun intihar hadisesini şöyle anlatır: “*Şad Melik Aga, bir hançeri alıp öyle güçlü bir şekilde göğsüne sapladı ki hançer arkasından çıktı. Bu olaya tanık olanların üzüntüden yürekleri yandı. Şad Melik Ağa Halil Sultan'ın kabrine gömülür*” (İbni Arabşah, 1977: 292).

Böylece, Pir Muhammed ve Halil Sultan'ın ortadan kalkması ile Şahruh Maverünnehir, Horasan, Harezmi, Kandahar ve Hint memleketlerini hâkimiyeti altına alıp Herat'ı hükümdarlığının payitahtı olarak seçti. Oğlu Uluğ Bey'i de Semerkant hükümdarı olarak tayin etti (Caferi, 2014: 87).

1.2. Şahruh (28 Ağustos 1377 – 13 Mart 1447) ve Oğlu Uluğ Bey (22 Mart 1394 – 27 Ekim 1449)

Timur'un dördüncü ve son oğlu olan Şahruh 28 Ağustos 1377'de Semerkant'ta dünyaya geldi. Annesi Tagay Türkan Hatun Karahıtaylı bir emirin kızıdır. Şahruh henüz gençliğinde Timurlular devletinin önemli simalarından birisi haline gelmiştir. 20 yaşında iken Horasan, Sistan ve Mazenderan valisi olarak tayin edilir. Daha o zaman Herat'ı hükümetinin payitahtı olarak seçmiştir (Caferi, 2014: 84-87).

Şahruh 1407'de (rakipleri Halil Sultan, Pir Muhammed ve Sultan Hüseyin'in ölümü ile babası Timur'un yerine) tahta geçti. Babasının onu veliaht seçmemesine rağmen o kendi çabası ile tüm devlete hâkim olur ve Herat'ı payitaht seçip saltanatına başlar. Onun Herat'la manevi bir bağı vardır. O, hiçbir zaman Semerkant'a gitmez ve ömrünün sonuna kadar (1447) Herat'ta kalıp oradan bütün imparatorluğa hükmeder (Ajend, 2000: 111).

Şahruh Maverâünnehir'i ele geçirip Uluğ Bey'i buraya vali tayin etmeden önce hükümleraltığı altında olan yerleri Gurgan ve Mazenderan'a kadar genişletmişti. 1414'te kardeşinin oğlu Baykara'yı yıkmak için Fars bölgesine ordu sevk etti. İki yıl sonra Emir İdku Barlas'ı mağlup edip Kirman'ı ele geçirdi. Diğer taraftan Şahruh'un tasarrufu altındaki bölgeler, bazı küçük şehzadelerin onunla anlaşması ile büyüdü (Caferi, 2014: 87).

1410 yılında Sultan Ahmed Celayir ile Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf arasındaki savaşı Kara Yusuf kazanır ve Sultan Ahmed Celayir'i esir edip sonrasında da öldürür. Bunun üzerine Azerbaycan ve Timur İmparatorluğu'nun batı vilayetleri Karakoyunluların eline geçer. Şahruh birçok defa Kara Yusuf ve Kara İskender'le savaşmış Azerbaycan'da hâkimiyet sağladı, ama onun her dönüşünden sonra Karakoyunlular oraları kontrol altına aldılar. Şahruh 1429'da yine burayı ele geçirdi ve kendi himayesi altında Karakoyunlu şehzadelerinden Ebu Said'i hükümdar olarak tayin etti. Kara İskender, Ebu Said'i öldürüp Tebriz'i yeniden işgal etti. Şahruh son kez 1434 yılı sonunda buraya -İran'ın Kuzey batısı- ordu sevk edip yeniden zapt etti. Bu kez Kara İskender'in kendisini hâkim tayin ederek görevlendirdi. Böylece Şahruh'un ölümüne kadar bu mesele çözülmüş oldu (Tabîbî, 1989: 36). Ve nihayet bütün hanedan üzerinde üstünlük sağlayarak babasının imparatorluğuna kısmen sahip oldu.

Şahruh son kez eşi Gevherşad Aga'nın ısrarı ile Acem Irakı'nın -İran'ın şimdiki Kirmanşah, Hemedan, Rey ve Isfahan illeri- hâkimi olan Baysungur oğlu Sultan Muhammed'i ezmek için ordu sevk etti. Ordu Acem Irakı'na ulaşınca Sultan Muhammed, Şahruh'un yanına gelerek af diledi. O da Sultan Muhammed'i affedip Herat'a dönmek üzere yola çıktı. Fakat Herat'a ulaşmadan yaşlılık, yolculuğun verdiği yorgunluk ve sıkıntı sebebiyle 1447'de 72 yaşında vefat etti (Tabîbî, 1989: 31).

Şahruh döneminde Herat sarayında ondan nüfuzlu başka kişiler de bulunmaktadır. Özellikle onun ilk hanımı Gevherşad, Alaüddin Kadı İmam ve Hoca Efsaluddin Tereke gibi Isfahanlı âlimlerin idamını sağlayacak kadar hükümdar üzerinde büyük nüfuza sahipti (Ajend, 2000: 110-114).

Timur döneminde saraydaki kadınların siyasette hiçbir etkisi bulunmamaktaydı. Bazen şehzadeler ve aile bireylerinin affı için Timur'un yanına giderlerdi. Ancak Şahruh döneminde karısı Gevherşad doğrudan siyasetle ilgilenmekteydi. Hatta bazı tarihçilere göre Şahruh saltanatını o yönetiyordu (Barthold, 1957: 57).

Şahruh'un yedi oğlu içinden iki tanesi -Mirza Gıyaseddin ve Mirza Uluğ Bey¹⁷- en akıllıları idi. Şahruh vefat ettiği zaman oğullarından Uluğ Bey dışında hiç birisi sağ değildi. Mirza Baysungur da Şahruh'un vefatından önce, aşırı içkiye düşkünlüğü sonucu hayatını kaybetmişti. Mirza Uluğ Bey de babasının vefatından iki yıl sonra oğlu Mirza Abdüllatif¹⁸ tarafından 1449'da öldürüldü¹⁹. Sir John Malcolm'a göre Uluğ Bey'in etrafına dünyanın farklı şehirlerinden astronomlar toplanmıştı. Uluğ Bey, ilim öğrenmeye ve araştırmaya o kadar düşküncü ki bazen devlet işlerini bile ihmal ediyordu (Malcolm, 2000: 330).

Şahruh, Timur İmparatorluğu'nun en yetenekli hükümdarlarından biriydi. Ancak siyasi açıdan Timur gibi güçlü bir hükümdar değildi. Saltanatı döneminde gerekli olmadıkça savaşmamıştır. Gerek kendi hükümdarlık döneminde olsun, gerekse babası Timur'un hükümdarlığı döneminde olsun barışı, zulüm ve yıkıma tercih etmiştir (Caferi, 2014: 89).

---

¹⁷ Uluğ Bey, Timur'un İran ve Yakın Asya savaşları sırasında 22 Mart 1394'te Sultaniye şehrinde doğdu.

¹⁸ Abdüllatif de Baba Hüseyin tarafından öldürülmüştür.

¹⁹ Abdüllatif sadece babası Uluğ Bey'i değil kardeşi Abdülaziz'i de öldürmüştür.

1.2.1. Şahruh Döneminde Herat Ekolü'nün Oluşumu ve Kökleşmesi

Şahruh dini açıdan mutedil bir kişiydi, ama İslam'a Timur'dan daha bağlı bir hükümdardı. Timur, Moğol yasınının temeli olan Cengiz kanunlarına çok önem veriyordu. Timur'un aksine Şahruh bu kuralı pek önemsemiyordu. Şahruh'un oğlu Uluğ Bey Semerkant'ta Güragan lakabını alıp tahta geçtikten sonra Cengiz yasalarını yeniden uygulamaya koymuştu. Şahruh, Timur ve Uluğ Bey'in aksine hiçbir zaman Moğollara ait olan Güragan lakabını kullanmadı (Caferi, 2014: 91).

Çağımız araştırmacılarından Rene Grousset Şahruh'u şöyle anlatır: “*Şahruh Timur sülalesinin en yetenekli ve becerikli sultanı idi. O, cesur, olgun ve barışsever bir asker olmakla beraber en yüksek insani değerlere sahip olup mutedil bir kimseydi. Şiir, edebiyat ve mimarlığı severdi. Şairler sanatkarlar ve meslek sahiplerini sevip onları sürekli desteklerdi. Orta Asya'da hüküm süren en iyi sultanlardan biri idi. Onun yarım asır süren saltanat dönemi, marifet ve maneviyatın zirveye çıktığı en parlak dönemlerden sayılır*” (Meykede, 1986: 758).

Yukarıda anlatıldığı gibi Timur, vefatından önce büyük imparatorluğunu oğulları ve torunları arasında paylaşmış ve ölümünde onlara büyük bir imparatorluğu miras olarak bırakmıştı. Timur'dan sonra, kurmuş olduğu imparatorluk bazen genişleyip bazen de küçülerek yaklaşık bir asır devam etti. Timur dönemi ile veliahtlar dönemi arasında önemli bir farklılıktan söz edebiliriz. Timur döneminde devlet, gücünü askeri ve siyasi otoritesiyle sağlarken, veliahtlar döneminde kültürel, sanatsal ve fikrî atılımlarla irade ortaya koymaya çalışmıştır (Ajend, 2000: 92).

Bu kültürel ve fikrî gelişim Herat Ekolü'nün oluşmasında en önemli etkidir. Yukarıda ifade edildiği gibi bu ekolün zemini Timur döneminde oluşturulmuştu. Ama Timur'un vefatından sonra imparatorluk bölgesinde iki güç merkezi ortaya çıkmıştı. Biri Halil Sultan hâkimiyeti altında olan Semerkant, ikincisi de Şahruh hâkimiyeti altında olan Herat. Ama bu iki güç merkezi çok geçmeden Halil Sultan'ın mağlubiyeti ve Semerkant'ın Şahruh tarafından ele geçirilmesiyle Şahruh hâkimiyeti altında olan tek bir güç merkezine dönüşmüştür. Bu tek güç merkezi yani Timur İmparatorluğu'nun payitahtı Herat oldu. Bu değişiklik gayet normal bir şekilde gerçekleşmiş ve ondan sonra da yaklaşık bir asır bu büyük imparatorluk Herat'tan yönetilmişti. Böylece payitahtın Herat'a taşınması ile Herat Ekolü'nün oluşması da kolaylaşmıştı. Ayrıca Herat'ın Timur İmparatorluğu'nun merkezi haline gelmesi,

Şahruh, Gevherşad ve oğullarının tam manada âlim, şair ve sanatkârları himaye etmesi, siyasî ve toplumsal huzurun Herat'ta olduğu gibi çevredeki başka şehirlerde de yaygınlaşması, Şahruh'un diğer şehzadelerin üzerinde olan etkisi ve liderlik yönü Herat Ekolü'nün tam ve düzenli bir şekilde oluşması ve mükemmelleşme yolculuğuna başlamasını sağlamıştır.

Timur İmparatorluğu tarihine bakıldığında Timur'un oğulları ve torunlarına büyük bir özen gösterdiği görülür. Timur, oğlu ya da torunu doğduğunda onları annesinden ayırıp ilim, hüner ve savaş fenlerini öğreten özel eğitimcilere teslim ediyordu (Caferi, 2014: 71-72). Bu eğitimlerin şehzadeler üzerinde büyük bir etkisi olmaktadır. Timur'un oğulları ve torunlarından birçoğu, işte bu eğitimlerin etkisiyle âlim, şair, sanatkâr olarak yetiştirildi. Bu niteliklere sahip olmayanlar da en azından ilim, sanat ve fen gibi alanların ciddi destekçisi olarak ortaya çıktılar. Böylece bütün Timur hanedanının şehzadeleri istisnasız bilge, şair, sanatkâr ve en azından ilim ve sanatın destekçisi olarak yetiştirildi. Bunun en önemli kanıtı şüphesiz ki Uluğ Bey'in kurduğu, Doğu ve Batıda benzeri olmayan rasathanedir. Onlar hükümdarlık dönemlerinde ülkelerinde ilim, irfan, edebiyat ve sanatın en parlak dönemlerini yaşattılar. Hatta Timur İmparatorluğu Horasan'da ortadan kaldırıldıktan sonra da Timur'un torunlarından olan Zahîrüddin Muhammed Babür yaklaşık 300 yıl hüküm süren imparatorluğunu Hindistan'da kurdu. Onun imparatorluğu da ilim, şiir ve sanat merkezi haline gelmiş, Hint tarihinde çok parlak bir dönem yaratmıştı.

1.3. Ebu Said (1424 - 1469)

Şahruh'un oğlu Uluğ Bey'in öldürülmesi ile Timur'un şehzadeleri arasında yeni bir çatışma dönemi başladı. Uluğ Bey'in oğlu ve aynı zamanda katili olan Abdülatif'ten²⁰ sonra Şahruh'un torunlarından Ebu'l-Kâsım ve Alaaddin gibi birkaç güçsüz şehzade saltanata geçerek kısa bir süre saltanatta kaldılar. Ama onların içerisinde daha uzun hüküm süren kişi Ebu Said idi (Tabîbî, 1989: 36-37).

Timur'un üçüncü oğlu Miranşah'ın torunu Muhammed'in oğlu Sultan Ebu Said çocukluk dönemini Uluğ Bey'in yanında geçirmişti. Gençliğinde Şahruh onu Fars valisi olarak tayin etmişti (Malcolm, 2000:331). Abdülatif babası ve kardeşini öldürünce onu da hapse attırır. Ama o bir süre sonra hapisaneden kaçıp Buhara'ya

²⁰ Mirza Abdülatif kendi hükümdarlığı döneminde (1449-1450) babası gibi az da olsa astronomi ilmi ile uğraşıyordu. Ama babasının aksine sufilere de çok saygılı ve dikkatli davranırdı (Caferi, 2014: 94).

gider (Sabuhi, 1959: 8). Ebu Said Abdüllatif'in öldürülmesinden sonra Mirza Abdullah ile savaşıır. Onu öldürüp Semerkant'ı ele geçirir. Böylece Bütün Maverâünnehir'in hükümdarı olur. Onun bu savaşlarda muzaffer olmasının en büyük nedeni, Semerkant civarı komutanlarından olan Ebulhayr Han'ın kendisine desteği ve Orta Asya dervişlerinin piri ve Uluğ Bey sülalesinin saltanatının dini muhalifi olan Hoca Ubeydullah Ahrar'ın yardımudur (Hüseyni, 1997: 256). Ebu Said Semerkat'ı ele geçirdikten sonra 1456 yılında Ebu'l-Kâsım Babür'ün ölümü ile Horasan'ı da hâkimiyeti altına alarak eski arzusuna kavuştu. Diğer yandan Şahrüh'un hanımı Gevherşad'ı, Alaüddin oğlu Sultan İbrahim ile gizli bir siyasi ilişki içinde olduğunu düşündüğü için öldürtür. Aynı zamanda imparatorluğun doğu ve güneyinde bazı fetihler yaparak hükmü altındaki bölgeleri daha da genişletti. Ebu Said de Herat'ı hükümdarlık merkezi olarak kullandı. 1468'de Azerbaycan'a ordu sevk etmesine kadar 18 yıl hükümdarlık yaptı. Azerbaycan savaşında Uzun Hasan'a yenilerek esir düştü. Uzun Hasan da onu Gevherşad'ın torunu Yadgar Muhammed'e teslim etti. Yadgar Muhammed de büyük annesi Gevherşad'ı öldürmüş olan Ebu Said'i kısas uygulayarak öldürdü (Caferi, 2014: 99).

Tezkiretü's-Şuara yazarı Devletşah, Sultan Ebu Said'i âdil ve siyasetçi biri olarak tanıtır şöyle anlatmaktadır: “*O muhtaçlar ve mazlumların sesini işitmek, onların hakkını zalimlerden almak için kendisine gündüz uykusunu haram etmişti*” (Caferi, 2014: 100).

Ebu Said'in 11 oğlu vardı. Sultan Ahmed ve Sultan Mahmud da onlardan ikisiydi. Sultan Ahmed Türkistan ve Buhara, Sultan Mahmud da Bedehşan ve Hatlan'a valilik yaptılar. Sultan Ahmed 1493, Sultan Mahmud da 1499 yılında Şeybani Han tarafından öldürüldü. Ebu Said'in oğullarından en önemlisi Timur sülalesini Hindistan'a taşıyıp orada büyük bir imparatorluk kuran Zahîrüddin Muhammed Babür'ün babası Ömer Şeyh'tir (Caferi, 2014: 100-101).

Ebu Said'in ölümünden sonra Timur İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan ülkelerde bir kez daha kaos ve anarşi yaygınlaştı. Bu kargaşa sonunda Yadgar Muhammed ve Sultan Hüseyin Baykara arasındaki savaş Baykara'nın zaferi ile sona erdi (Ajend, 2000: 126).

1.4. Sultan Hüseyin Baykara (3 Nisan 1468 – 4 Mayıs 1506)

Timur'un ikinci oğlu Ömer Şeyh'in torunu olan Sultan Hüseyin 1442 yılında Herat'ta doğdu. Babasının adı Baykara'dır. Henüz 7 yaşında iken babasını kaybetti. Gençliğini Semerkant'ta Uluğ Bey'in yanında geçirdi. Mirza Uluğ Bey ve ardından Abdüllatif'in öldürülmesinden sonra kendisine destek olan kimse kalmadığı için Ebu Said tarafından hapse atıldı. Birkaç ay geçtikten sonra hapisneden kaçıp Ebu'l-Kâsım Babür'le birlikte Harezm'e kaçtı (Sabuhi, 1959: Önsöz). Ebu'l-Kâsım Babür'ün vefatından sonra Mervşahcan'a gider ve 1457 yılında isyan başlatıp 1458'de Nisa, Barvurd ve Gürgan mntıklarını ele geçirerek Esterabad'ı hükümdarlık merkezi ilan eder. Ancak bir müddet sonra Ebu Said onun ordusunu yenilgiye uğratıp Esterabad'ı elinden geri alır. Ebu Said'in Uzun Hasan tarafından yenilip öldürülmesinden sonra Sultan Hüseyin Baykara Horasan'a saldırıp Herat'ı ele geçirir. 3 Nisan 1468 tarihinde, 38 yaşında iken Herat'ta tahta oturur. Sultan Hüseyin tahta oturduğu andan itibaren sürekli Maverâünnehir'de Ebu Said'in veliahtları ile savaşmak zorunda kalır. Ama onların hiç birisi Sultan Hüseyin Baykara'yı yenmeyi başaramazlar. Baykara 38 yıl hüküm sürdükten sonra 4 Mayıs 1506 yılında 70 yaşında iken vefat eder (Tabîbî, 1989: 39).

1.4.1. Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Herat Ekolü'nün Zirveye Ulaşması

Timur dönemi ile ilgilenen bütün tarihçi ve yazarlar Sultan Hüseyin Baykara'yı hem edebiyatçı, şair bir kişi hem de âlimlerin, edebiyatçıların ve sanatkârların koruyucusu olarak tasvir etmişlerdir. Bu özelliklerinin yanında Hüseyin Baykara cesur, cömert ve âdil bir hükümdardı. *Tezkiretü's-Şuara* yazarı Devletşah eserinin son bölümünü ona adamıştır. Devletşah bu bölümde Sultan Hüseyin'i kısaca şöyle anlatır: “*Horasan fukarası ve halkı onun gölgesi altında rahat ve huzur içerisinde yaşıyor.*

Her-câ ki bî-inâyet ü lutf-ı tû der-cihân

Tâbût u dâr bûd künûn taht u minber-est

Dârü'l-emân-ı taht-ı Heri bâ vücûd-ı tû

Reşk-i bihişt ü şem'-i ekâlim-i kişver-est²¹ (Browne, 2003: 540)

²¹ Senin lutuf ve iyiliğinin yaygınlaşmasından önce tabut ve darağacı olan pek çok şey, senin lutuf ve yardımın sayesinde taht ve minberlere dönüşmüştür. Sizin zatınızın bereketinden Herat tahtını Cennet kıskandı. Ve sayenizde Herat, dünya ülkelerinin örnek ışığı oldu.

Baykara, hükümdarlık döneminde medrese, tekke ve kütüphaneler kurarak Herat'ı ilim ve medeniyetin ışığı yaptı (Browne, 2003: 540).

Herat Ekolü'nün gelişim seyrine bakıldığında coğrafi alan daralmakla birlikte edebî, kültürel ve sanatsal etkinlik alanının genişlediği görülmektedir. Çünkü Timur'un vefatından sonra onun büyük imparatorluğu gün geçtikçe dağılıp küçülmüştür. Ama onun soyundan gelen şehzadelerin her birisi bilim, servet ve dirayetine göre, ilim, şiir ve sanatın güçlenmesi için çabalıyor, servetlerinin büyük bir kısmını (Doğulu sultanların büyük bir kısmının aksine) eğlence ve içkiye değil, bilakis bilim, sanat ve kültürün güçlenmesine harcıyorlardı. Ortaya konan tüm bu çabaların sonunda Herat Ekolü Sultan Hüseyin Baykara ve onun bilge veziri Mir Ali Şîr Nevâî'nin desteği ve koruması ile zirveye ulaşmıştır.

Sultan Hüseyin Baykara 38 yıllık (1468-1506) saltanatında hükümrânlığı altında olan bölgeleri fazla genişletemedi, ama hükmü altında olan bölgeleri ilim, medeniyet ve irfan açısından zirveye ulaştırdı.

Aslında Sultan Hüseyin Baykara'nın en büyük şansı Ali Şîr Nevâî gibi iş bilen ve bilge bir vezire sahip olmasıdır. Sultan Hüseyin'in kendisinden önce geçen Timur şehzadelerinden en büyük ayrılış noktası onun Ali Şîr Nevâî gibi bir kimseye teşrik-i mesai yapmış olmasıdır.

Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin tarafından âlim ve sanatkârlar himaye edilmiş, Herat'a gelen ilim, fikir ve sanat adamları maddi ve manevi destek görmüşlerdir. Bu destek sonucunda Herat, bir cazibe merkezi haline gelmiş, her türlü edebî, bilimsel ve sanatsal çalışmaların rağbet gördüğü bir kente dönüşmüştür. Sultan Hüseyin'in çeşitli illere tayin ettiği valiler, onun ve vezirinin ilim ve sanata düşkünlüğünü biliyorlardı. Bundan dolayı bölgelerinde bulunan yetenekli âlim, şair ve sanatçıları Herat sarayına gönderiyorlardı (Câmî, 2014: 83). Âlim, şair ve sanatkârların bu merkezde toplanması ve kendileri de şair ve sanatçı olan sultan ve vezirinin sonsuz himayeleri ile Herat'ta ilim, şiir, sanat ve medeniyet kemale ermişti. Sultan Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî dönemi Herat Ekolü'nün her yönüyle zirveye ulaştığı, en parlak dönemini yaşadığı ve mükemmel eserlerin ortaya konulduğu dönemdir.

Yukarıda belirtildiği gibi Sultan Hüseyin döneminde her türlü ilim ve sanat erbabına büyük değer verilmiş, bunun sonucunda bir ilim ve sanat merkezi haline gelen Herat'ta birçok âlim ve sanatkâr toplanmıştır. Bu kimseler kendi alanlarında çok başarılı, nadir insanlardandı. Bunların en önemlileri arasında âlim ve şair Mevlânâ Nureddin Abdurrahman Câmî, tarihçiler Mir Huand ve Hund Mir, nakkaş Kemaleddin Behzad ve ünlü hattat Sultan Ali Meşhedî bulunmaktadır.

1.5. Timur İmparatorluğu'nun Orta Asya ve Horasan'da Zeval Bulması

Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde 14 evladı bulunmaktaydı. Onun en büyük ve yerine tahta geçmesi gereken oğlu Bediüzzaman idi. Ama o kendisini Kandahar valisi tayin eden babasına karşı gelip onunla savaşmak için ordu hazırlayarak Herat üzerine yürüdü. Feridun yönetimindeki babasının ordusu ile Esefazar'da savaşip yenilir. Sultan Hüseyin büyüklerin arabuluculuğu ile onu bağışlar (Tabîbî, 1989: 39). Ama hanedanın çoğunda bu olay yaşandığı için²² Sultan Hüseyin de sürekli oğlu Bediüzzaman'ın kendisine karşı isyan edeceği endişesi içerisinde yaşamını sürdürür.

Hüseyin Baykara'dan sonra büyük oğlu Bediüzzaman'ın tahta geçmesi gerekiyordu. Ama üvey annesi Hatice ordu içindeki nüfuzunu kullanıp kendi oğlu Muzaffer Hüseyin'i Bediüzzaman'ın saltanatına ortak yapar. Böylece bir ülkede iki padişah olur ve iki devlet kurulur. İkisinin adına sikke basılır, basılan sikkelerin bir tarafında Bediüzzaman ve diğer tarafında da Muzaffer Hüseyin adı yazılır. Aynı zamanda Cuma hutbeleri de ikisinin adına okunuyordu. Böylelikle tek bir ülkede iki saltanat oluşmuş, saltanatın tüm mal ve mülkü de ortak olarak ikisine de ait sayılmıştı (Efzali, 2011: 154).

Bu iç savaşlar ve ailevi tartışmalar, düşmanların saldırılarına zemin hazırladı. Bir taraftan Zahîrüddin Muhammed Babür'ü yenerek Semerkant'a hâkim olan Şeybani Han ülkeyi tehdit ediyor, diğer taraftan Horasan'ın batısında yeni ortaya çıkan ve Herat'ı hâkimiyet altına almak amacıyla iç işlerine karışan Safevîler yönetimi zor durumda bırakıyordu (Efzali, 2011: 154).

Cengiz Han'nın soy ağacının büyük dallarından biri olan ve Özbek taifesinin reisi Şeybani Han mal, mülk ve makam hırsı ile Maverâünnehir çevresinde dolaşiyor ve

---

²² Abdüllatif babası Mirza Uluğ Bey'le, Cihangir, Celaleddin Ekber'le ve Evrengzip de Şah Cihan'la mücadele etmiştir.

Semerkant'a doğru adım adım ilerliyordu. Seyhun nehrinin kuzey sahilinde ordugâhını kuran Şeybani Han, Maverâünnehir'i ele geçirmek için doğru zamanı bekliyordu. Timurlu hanedanının son şehzadelerinin arasındaki nifak, kin ve tartışmalar da ona bu fırsatı sağlamıştı. O da 1500 yılında Seyhun'u geçip Buhara'ya ele geçirdi. Bunu üzerine o dönemde Semerkant'ın Timurlu hükümdarı olan Ali, Şeybani Han'la barış anlaşması yapmak için Buhara'ya gitti. Şeybani Han barış anlaşması için gelen Ali'yi öldürüp Semerkant'ı ele geçirmiş, böylelikle bütün Maverâünnehir tahtına oturmuştu (Efzali, 2011: 155-156).

Sultan Hüseyin Baykara'nın veliahtı Bediüzzaman ve onun kardeşi Muzaffer Hüseyin 1506 yılında babalarının yerine tahta geçtiler. Saltanatlarının başından itibaren Özbeklerin saldırılarına maruz kaldılar. Özbekler, başlarında Şeybani Han olmak üzere, Buhara ve Semerkant'ı Sultan Hüseyin Baykara'nın hayatının son yıllarında (1500) almışlardı. Sultan Hüseyin'in vefatı ve oğullarının Herat tahtına oturmasından sonra Herat üzerine yürüdüler. Muhammed Şeybani Han'ın ordusu Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin ordusu ile 1507 yılında Mergab nehrinin kenarında Babahaki isimli yerde çarpıştılar. Şeybani Han'ın ordusu galip geldi. Semerkant ve Buhara gibi Horasan da Şeybani'nin eline geçti. Nihayet Orta Asya ve Horasan'da bir asırdan fazla süren Timur İmparatorluğu sonra erdi (Meykede, 1986: 770-772).

Aslında Timurluların saltanatının Maverâünnehir ve Horasan'da Şeybani Han tarafından yok edildiği muhakkaktır. Ama Timurlu hanedanının hükümlüğü bununla bitmemiş, Timur soyundan gelen Babür lakaplı Zahirüddin Muhammed'le devam etmiştir. Babür, Sultan Hüseyin döneminde Kabil ve Bedehşan hükümdarı idi. Sultan Hüseyin'in vefatından sonra, Hindistan'a ordu sevk edip orayı fethederek Timur İmparatorluğu'nu, Horasan ve Maverâünnehir'de bittikten sonra, Hindistan'da devam ettirmişti. Hindistan'da onun kurduğu imparatorluk vefatından sonra da soyundan gelen Hümayun, Celaleddin Ekber, Cihangir, Şah Cihan ve Evrengzip gibi güçlü sultanlarla 300 yıl (İngilizlerin Hindistan'ı işgal etmesine kadar) devam etmiştir. Tarihte Türk-Hint imparatorluğu olarak ün kazanan bu sülale Hint tarihinde her alanı etkileyen bir çağ yarattı (Tabîbî, 1989: 50).

Herat'ın işgal edilmesinden sonra yıllar içerisinde burada toplanmış olan âlim, edip, şair ve sanatkârların bir kısmı Hindistan'a Babür sarayına, bir kısmı Tebriz'e Safevî

sarayına, bir kısmı da İstanbul'a Osmanlı sarayına gitmiştir. Özellikle Tebriz ve Hindistan'a giden Herat Ekolü temsilcisi âlim ve sanatçıların etkisiyle Tebriz'de Tebriz Ekolü'nün, Hindistan'da da Hint Ekolü'nün tohumları atılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

HERAT EKOLÜ'NÜN BİLİMSEL, SANATSAL VE KÜLTÜREL ETKİLERİ

Herat Ekolü, İslam dünyasında geliştirilen ekoller içerisinde geniş bir coğrafyada etkiler uyandırmış ekollerin en önemlilerindedir. Bu ekolü oluşturan zemin, Timur'un fethettiği ülkelerden Semerkant'a getirdiği âlim, şair ve sanatkârlar tarafından yaratılmıştır. Timur, tarihçilerin belirttiği bütün iyi ya da kötü özelliklerine rağmen Semerkant'ı her açıdan dünyanın eşsiz şehirlerinden biri yapmak için çabalamış, bunun için de imparatorluğunun her yerinde gördüğü âlim, şair ve sanatkârları Semerkant'a göndermiştir. Bu politikasıyla da kendi döneminde Semerkant'ı önemli ölçüde ilim ve sanat merkezi haline getirmeyi başarmıştır. Ama belki de onun da tahmin edemediği gibi, uyguladığı bu politika Herat Ekolü'nün altyapısını oluşturmuştur. Hatta Hint Ekolü'nün kurucusu olan Güreanlılar ve Tebriz Ekolü'nün kurucusu olan İran Safevîleri döneminde şiir, ilim ve sanatın gelişmesi ve bu ekollerin oluşmasının temelinde de Timur'un bu çalışmalarının rolü büyüktür.

Gerçek anlamda Herat Ekolü 1404 yılında Timur'un dördüncü oğlu olan Şahruh'un Herat'ta tahta çıkışı ile oluşmaya başlamıştır. Onun yaklaşık yarım asır (1404-1446) süren saltanat döneminde bu ekol tam manada olgunlaşıp kıvamını bulmuştur. Ondan sonra da Sultan Hüseyin Baykara döneminde zirveye ulaşan ekol 15. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Tüm bu verilere göre Herat Ekolü'nün gelişim seyri şu şekilde bölümlere ayrılabilir:

1. Zemin Dönemi (1370-1405): Bu dönem Timur'un fetihleri ile başlayıp vefatına kadar devam eder.

2. Oluşum ve Kıvam Dönemi (1405-1447): Bu dönem Şahruh'un saltanata geçmesi ile başlayıp vefatına kadar devam eder²³.
3. Zirve Dönemi (1468-1505): Bu dönem Sultan Hüseyin Baykara'nın saltanata geçmesiyle başlayıp vefatına kadar devam eder.

Şahruh ve Sultan Hüseyin Baykara'nın yaklaşık bir asır süren saltanat dönemi Doğu'nun edebiyat, ilim ve sanatı için oldukça önemli bir dönemdir. Herat, tarihte İskender, Cengiz ve Timur gibi hükümdarların fetihleri ve savaşları sırasında çok defa yıkılmıştı (Şigüfte, 2008: 17). Ama Şahruh'un saltanata geçmesinden sonra, Herat'ı payitaht olarak seçmesi ve Sultan Hüseyin Baykara'nın saltanatı döneminde uygulanan politikalarla bu şehir yeniden eski ihtişamına kavuşmuş, hatta daha da ileri seviyelere ulaşmıştır. Böylece bu tarihî kent Asya kıtasının ilim ve sanat merkezi haline dönüşmüş ve bir asır içerisinde büyük bir medeniyet havzası haline gelmiştir.

3.1. Herat Ekolü ve Etkilediği Alanlar

Şahruh, babası Timur'un yerine imparatorluğun başına geçtikten sonra şehirlerin yeniden imarı ve halkın refahı için büyük bir gayret göstermiş ve Timur'un yaptığı tahribatı büyük ölçüde telafi etmeye çalışmıştır. Bu dönemde en büyük rağbeti payitaht merkezi yapılan Herat görmesine rağmen imparatorluğun diğer merkezî şehirlerinden Semerkant, Tebriz ve Şiraz gibi kentler de mamur edilmiştir. Özellikle Herat ve Semerkant gibi kentler, bir taraftan yerleşim alanları yönünden genişlerken, diğer yandan da saraylar, bağlar, camiler ve medreseler kurulmak suretiyle daha da bayındır hale getirilmiştir (Câmî, 2014: 33-34).

Timur İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde hüküm süren şehzadelerin istisnasız hepsi bilim, edebiyat ve sanatın destekçisi olup yaygınlaşması için çaba göstermişlerdir. 15. Yüzyılın ilk yıllarında Şahruh dönemindeki edebiyat, ilim ve sanata olan ilgi ve toplumsal güvenlik Herat Ekolü'nün oluşmasının en önemli nedenidir. Timur'un fethettiği şehirlerden Semerkant'a getirdiği şair, âlim ve sanatkarların birçoğu durumu her açıdan müsait görünce Herat'ta, Şahruh ve eşi

---

²³ Şahruh'un vefatından, Sultan Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar arada 20 yıllık bir süre vardır. Bu süre içinde Herat'ta Uluğ Bey, Ebu'l-Kâsım Babür, Mirza Alaaddin ile oğlu İbrahim ve Ebu Said hüküm sürmüşlerdir. Bunların içinde saltanatı biraz daha uzun süren kişi Ebu Said'dir. Fakat onun 18 yıllık saltanat dönemi genellikle şehzadelerin kendi aralarında yaptığı savaşlarla geçmiştir (Caferi, 2014: 91-100).

Gevherşad'ın etrafında toplanmaya başladılar. Diğer taraftan da Semerkant'ta, Şahruh'un bilge oğlu Uluğ Bey her açıdan onları destekliyor ve hatta rasathane kurarak onlarla birlikte bilimsel çalışmalar yapıyordu. Bu dönemde Şahruh ve diğer şehzadelerin destekleriyle bu âlimler tasavvuf, edebiyat, matematik, mimarlık, hattatlık, tezhip, ressamlık ve kitapçılık gibi farklı alanlarda yetenekli öğrenciler yetiştirmeye başlamışlardı. Bu öğrenciler de özellikle 15. Yüzyılın ikinci yarısında Herat Ekolü'nün zirveye ulaşmasını sağlamışlardır. Herat Ekolü'nün zirveye ulaşmasına büyük katkı sağlayan bu öğrencilerden birisi Ali Şîr Nevâî, diğeri de Nureddin Abdurrahman Câmî idi. Nevâî ve Câmî her ikisi de Şahruh döneminde Herat'ta doğmuş, Herat ve Semerkant'ta Uluğ Bey'in himayesinde eğitim görmüşlerdir.

Kuşkusuz bilimsel ortam, şiiire, bilime ve kültürel eserlere dönemin sultanının ve diğer devlet adamlarının verdiği önem ve sağladığı himaye ile oluşur. 15. Yüzyıl bu açıdan bilim, edebiyat ve kültürün altın dönemi gibidir. Çünkü bu dönemde sadece Herat'ta değil, bütün Horasan ve Maverâünnehir'de âlim ve erdemli hükümdarlar saltanata geçtiler. Bu hükümdarların kendileri entelektüel bir yapıya sahip oldukları için; bilim, edebiyat ve kültürün yayılmasına ve âlim, şair, sufi, musikişinas, yazar, arif, hekim ve münecimlerin çalışmalarını teşviki etmeye çalışmışlardır (Şigüfte, 2008: 77). Timur hanedanının şehzadelerinin ağzına kadar dolu olan hazinelerini bilim, şiir ve sanatın ilerleme ve yayılmasına harcadıkları tarihî bir gerçektir. Bu çabaların sonucu olarak da 15. Yüzyılın ikinci yarısında çeşitli alanlarda yetkin ve nadir insanlar yetişmiş ve böylece Herat Ekolü de zirveye ulaşmıştır.

Şehzadeler arasında bilim ve sanatseverlikle birlikte; sanatkârlar ve şairleri kendi yanlarına çekmek ve onları himaye etme konusunda da rekabetler yaşanmıştır. Bu konuda Semerkantlı Devletşah, tezkiresinde Şahruh'un oğullarından biri ve onun döneminde Şiraz valisi olan İbrahim Sultan'ı şöyle anlatır: *“Şahruh'un oğlu Baysungur'un himayesinde olan Hoca Yusuf-ı Endicanî müzisyen ve şarkıcı, yedi iklimde benzeri olmayan bir insan idi. Hoca Yusuf'un davudî sesi yüreği dağlıyor ve onun müziği yaralı ciğerlere tuz serpiyordu. Sultan İbrahim, kardeşi Baysungur'dan kaç kere onu istedi. Ama Baysungur kabul etmedi. Sonundan Hoca Yusuf'u kendisine vermesi için Baysugur'a nakit olarak yüzbin dinar gönderdi. Baysungur bu teklifi kabul etmeyip, ona bir mektup yazarak şu cevabı gönderir:*

Mâ Yusuf-ı Hod ne-mî-fîruşîm

Tû sîm-ı siyah-ı hod nighedâr²⁴” (Browne, 2003: 351)

Timur hanedanı şehzadeleri şiir, edebiyat ve sanatseverlikte kendilerini kanıtlamış kimselerdir. Bunların yanında bu şehzadelerin kendileri de bilim, edebiyat ve sanatta yetenek sahibiydiler. Mesela Şahruh’un büyük oğlu Uluğ Bey, döneminin en önemli âlimlerindendi. Uluğ Bey ilahi, mantık ve Kuran-ı Kerim’le ilgili ilimlerde üstattı ve hatta Kuran-ı Kerim’i yedi kıraatle okurdu. Bununla birlikte matematik ve astronomi bilimlerinde de döneminin büyük âlimleri arasındadır (Hikmet, 1984: 125). Uluğ Bey, döneminde yaşamış olan dört büyük âlim Mevlânâ Alaaddin Ali Kuşçu²⁵, Selâhattin Musa Kadı-zade-i Rûmî, Gıyaseddin Cemşid Kâşânî ve Muînüddin Kâşânî yardımıyla *Zîç-i Uluğ Bey* adı ile ün kazanan astronomik cetvellerini düzenledi (Sabuhi, 1959: Önsöz). O, bu meşguliyetlerine rağmen şiir ve şairsever bir kişiydi. Nevâî *Mecâlisü’n-Nefâyis*’inde şu beyti Uluğ Bey’den aktarmaktadır:

Her-çend mülk-i hüsun be-ziri nigîn-i tû-est

Şûhî me-kon ki çeşm be-dân der kemîn-ı tû-est²⁶ (Hikmet, 1984: 125)

Semerkantlı Devletşah da Uluğ Bey’in şiir ve şaire olan ilgisinden söz eder: “Mevlânâ Seyfeddin Esefrenğî yazdığı divanını tamamladıktan sonra Uluğ Bey’e götürüp takdim eder. Saraydaki âlimler ve şairler Onun şiirlerini övüp Esirüddin Ehistegî denilen şairin şiirlerine tercih ediyorlar” (Browne, 2003: 126).

Nevâî, *Mecâlisü’n-Nefâyis* adlı tezkiresinde Şahruh’u da şair olarak anar ve onun Kıvâmuddin Mimar’ın yazdığı astronomik takvimi için şu şiiri yazdığını belirtir:

“Tû kâr-i zemin nîkû sahtî

Ki be âsumân nîz perdahtî²⁷” (Hikmet, 1984: 124)

Timur’un yerine tahta oturan Halil Sultan da Türkçe ve Farsça olmak üzere iki dilde şiir yazıyordu. Şahruh’un başka bir oğlu Baysungur da Devletşah’ın rivayetine göre büyük bir kütüphane oluşturmuştu ve onun kütüphanesinde kırk kâtip ve hattat

²⁴ *Biz Yusuf’umuzu satmayız, sen kara akçalarını kendine sakla.*

²⁵ Ali Kuşçu küçüklüğünde Uluğ Bey’in yanında yetişmişti. Bundan dolayı Uluğ Bey, Mevlânâ Ali Kuşçu’ya “oğlum” diye hitap ediyordu (Sabuhi, 1959: Önsöz).

²⁶ *Güzellik mülkü senin yüzüğünün altındadır. Bundan dolayı çok şaka yapma, çünkü kötü gözler senin için pusu kurmuştur.*

²⁷ *Sen yeryüzü işlerini iyi bir şekilde yaptın ve tamamladın. Şimdi gökyüzünün işlerine başladın.*

sürekli yazmakla meşgul idi. Kendisi de Farsça ve Türkçe şiir yazardı (Browne, 2003: 350). Baysungur, Nasir Hüsrev'in divanını büyük çabalarla toplamıştı (Browne, 2003: 240). Ayrıca onun döneminde, Herat Ekolü'nün şaheserlerinden olan ve Mevlânâ Ali Musavvir, Kıvâmuddin Mücellid, Hoca Gıyaseddin, Ahmed-i Rûmî, Seyfeddin, Ma'ruf-ı Nakkaş ve Payende-i Derviş gibi o dönemin yetenekli sanatçı, ressam, minyatür ve müzehhepleri tarafından hazırlanan ve Baysungurlu Şeh-nâme adıyla anılan eser Herat'ta hazırlanıp Şehzade Baysungur'a takdim edilmişti (Habibi, 1981: 449).

Şahruh'un eşi Gevherşad Aga sadece siyasetle meşgul değildi. Bunun yanında mimarlık, sanat ve şiir alanlarında da son derece başarılı idi. Bu konuda o kadar hassastı ki kendi nedimelerini bile şairlerden seçerdi. Mesela Şahruh'un özel hekimi olan Abdülaziz'in eşi Mihrî Hirrevî onun nedimelerinden birisiydi. Onun yaptırdığı mimarî eserler arasında Herat'ın Musalla'sı, Meşhed'te onun emri ile yapılan Gevherşad Camii, Herat'taki Gevherşad Medresesi ve camii zikredilebilir (Eslem, 2011: 105).

Sultan Hüseyin Baykara dönemi ilim, edebiyat ve sanatın kuşkusuz en parlak dönemi idi. Nevâî *Mecâlisün'n-Nefâyis* adlı eserinde kendisini Farsça ve Türkçe şiir yazar, Türkçe *Mecâlisü'l-Uşşak* adlı divanın sahibi, tezhip, ressamlık ve kitapçılık gibi sanatlarda benzeri olmayan bir sultan olarak anlattıktan sonra şairliğine örnek olmak üzere Çağatay Türkçesiyle yazılmış şu beytini zikreder:

“Sebze-i hattung sevâd-ı la'l-i handân üstüne

Hızr gûyâ sâye salmış Âb-ı Hayvân üstüne” (Hikmet, 1984: 131).

Timur hanedanı şehzadelerinin bu denli edebiyat ve sanata düşkünlüğü Herat Ekolü'nü başta bilim, sanat ve edebiyat olmak üzere pek çok yönden etkilemiştir. Bu arada Çağatay dili ve edebiyatı bu dönemde revaç bulmuş ve başta Ali Şîr Nevâî olmak üzere tüm Çağatay edebiyatçıları Herat Ekolü'nün zirveye ulaşmasına büyük katkı sağlamışlardır.

Herat Ekolü her ne kadar bir şiir ve edebiyat ekolü ise de bir o kadar da sanatsal bir ekoldür. Bu ekolün edebiyata yansımaları Fars dili ve edebiyatından daha çok Türk dili ve edebiyatı üzerine olmuştur. Bu ekolde Nevâî'nin çabası ile kendinden önce benzeri olmayan nadir ve orijinal eserler meydana getirilmiştir. Nevâî'nin Türk

dilinin yaygınlaşması ve revaç bulması için yaptığı çalışmalar ve teşvikler neticesinde çok zaman geçmeden, bu dil yaygınlaşmaya başlamış, hatta daha sonra Hint İmparatorluğu'nun kurucusu olan Babür Şah, hayatının hatıralarını anlattığı *Tüzük* adı ile ün kazanan kitabını da Çağatay Türkçesi ile yazmıştır. Ondan sonra da yıllar boyunca Nevâî'nin açtığı bu yol bu dilin şairleri ve yazarları tarafından izlenerek günümüze kadar gelmiştir. Aslında Türk dili ve edebiyatının temeli Herat Ekolü'nde Nevâî'nin Türkçesi ile anlatılır. Hâlbuki Fars şiirinin en önemli üsluplarından olan Sebki İrakî'nin son şairi Mevlânâ Câmî, Herat Ekolü'nün bir temsilcisi idi. Diğer yandan Fars dilinde Sebki Hindî denilen üslup Herat Ekolü'nün mirası ve Timurlu şehzadelerinden olan Babür Şah'ın gayreti ile Hindistan'da oluşmuş ve yine Hindistan'da kemale ermiştir. Herat Ekolü Sebki İrakî üslubunun yaygınlaştığı dönemin ikinci yarısında ortaya çıkmış, Molla Câmî ile bu üslubun kullanımı sona ermiştir. Bu üsluptan sonra da Babür Şah'ın desteği ve gayreti ile Sebki Hindî ortaya çıkmıştır.

Herat Ekolü edebiyatı ne kadar etkilemiş ise, bir o kadar da sanatın başka şubelerini de etkilemiştir. Bu ekolde mimarlık, ressamlık, musiki, minyatür, ciltçilik ve tezhip gibi sanatların farklı dalları büyük gelişme kaydetmiştir. Bu alanların yetenekli ustaları İslam dünyası ve Doğu medeniyetinin en kalıcı eserlerini yaratmıştır. Timurlular Devleti'nin, Horasan'da dağılıp zevale uğradığı bir gerçektir. Ancak bu ekolde yetişen bilgin, şair, yazar ve sanatkarların birden yok olması mümkün değildi. Bu sebeple Timurluların Horasan'da dağılması üzerine, o dönemde Herat Ekolü'ne bağlı olan âlim, şair ve sanatkarlar da Herat'a komşu olarak kurulan yeni devletlere giderek Hint ve Tebriz ekollerinin oluşmasını sağlamışlardır. Bu yüzden Hint ve Tebriz ekollerinin Herat Ekolü'nün mirasçısı olduğu söylenebilir (Caferi, 2014: 188).

2.1.1. Şiir ve Edebiyat

Timurlular döneminde iç ve dış savaşların çokluğu, toplumsal durumun dengesizliği ve savaşlardan toplumun gördüğü zarardan dolayı bilimsel, sanatsal ve edebî eserlerin olmadığı ya da çok az olduğu akla gelebilir. Çünkü bilim, şiir ve sanat gibi alanlarda üretimin en önemli şartlarından biri toplumsal güvenlik ve refahıdır. Ama Timurlular dönemi tüm bu kargaşa, savaş ve haksızlıklara rağmen şair, âlim ve sanatkarlar açısından da parlak bir dönemin yaşandığı bir zaman dilimidir.

Asya kıtasında ilim, şiir ve sanatın yükselişi genellikle sultanlar ve hükümdarların tutumuna bağlıdır. Edebiyat ve sanatın ilerlemesi ve yaygınlaşması bu sultanların doğrudan doğruya teşvik ve himayesi ile gerçekleşmiştir. Herat Ekolü'nde de şiir ve edebiyatın ilerleme ve revaç bulması kimin himaye ve teşviki ile gerçekleştiği bellidir. Timurular sarayının büyük önem verdiği konuların başında şiir, şairlik ve sanatkârlık gelmekteydi. Şiir ve şairlik onların saraylarında geçerli bir akçe idi.

Timurlu hanedanının sultan, şehzade ve hükümdarlarının geneli şiir ve şairliğe ilgi duyuyordu. Hatta Hüseyin Baykara ve Babür Şah'ın divanı bile vardı. Bu dönemde şiir ve edebiyatın yaygınlaşmasının temel nedeni, dönemin sultan ve şehzadelerinin teşvik ve himayesidir. Şehzadeler valilik yaptıkları şehirlerde şairleri ve sanatkârları saraylarına çekmek ve onların gönüllerini hoş tutmak için gayret sarfediyorlardı. Timurlu sultanlar ve şehzadeler şiir ve hünlerden gerçek manada zevk alıyorlardı. Onların şairlere değer vermesi gerçek manada şiir ve hüner anlayışlarından kaynaklanıyordu. Çoğu şair olan bu şehzadelerin şair olmayanları da en azından büyük şairlerin ve yazarların eserlerini okumuş kimselerdi (Şatır, 1957: 61).

Bu dönemde iki dilde -Farsça ve Türkçe- şiir yazan veya en azından şair olarak bilinen birçok sultan ve şehzade vardı. Mesela Timur'un yerine tahta oturan torunu Halil Sultan'ın sarayının en büyük şairi de Hoca İsmet Buhârî idi. Halil Sultan iki dilde şiir yazıyordu. Nevâî *Mecâlisü'n-Nefâyis*'te ondan şu beyti aktarmıştır.

Ey Türki perî-peykerimiz terk-i cefâ kıl

Kâm-ı dilimiz la'l-i revan-bahş devâ kıl (Şatır, 1957: 125)

Bu dönemin bilginleri arasında sayılan Uluğ Bey de Farsça şiirler yazıyordu. Şahruh'un bir diğer oğlu Baysungur sadece şiir yazmakla kalmıyor, şairleri maddi açıdan destekleyerek onların çalışmalarını bir anlamda finanse ediyordu. Diğer yandan da büyük şairlerin şiirlerini toplayıp onların divanlarını istinsah etmeye çalışıyordu. Şahruh'un diğer oğulları İbrahim Sultan ve Muhammed Cukî, Ömer Şeyh (oğulları; Fars hükümdarı Mirza İskender, Baykara Mirza, Sultan Ahmed, Seyyid Mirza), Baysungur (oğulları Mirza Ebu'l-Kâsım Babür, Sultan Muhammed ve Mirza Alaeddin), Uluğ Bey (oğlu Abdüllatif), Muhammed Cukî (oğlu Ebubekir), Sultan Hüseyin Baykara (oğlu Bediüzzaman) ve Babür Şah gibi sultan ve şehzadelerin hepsi şair veya en azından şairlerle sıkı dostlukları bulunan kişilerdir

(Hikmet, 1984: 124-129). Bu verilerden hareketle Timurlular dönemi Asya kıtasında şiir, şair ve sanatsever sultan ve şehzadelerin çokluğu açısından benzersiz bir dönem olduğu söylenebilir.

Timurlular dönemini şairlerin çokluğu açısından da en parlak edebî dönemlerden biri sayılabilir. Hatta bu yönü ile başka dönemlere göre daha yüksek bir düzeyde olduğu bile söylenebilir. Sayısal açıdan bu gelişmeye rağmen nitelik açısından Farsça şiirlerde aynı ilerleme sağlanamamıştır. Aksine Farsça şiir, bu dönemde büyük gelişim sağlayan Türkçe şiirin çok gerisinde kalmıştır. Bu durumun en bariz ıspatı bu dönemde Sebki Irakî'nin Molla Câmî'den başka ünlü bir şair ortaya çıkaramamış olmasıdır. Bilindiği üzere 14. Yüzyılın ikinci yarısının son kısmı Timur dönemine rastlamaktadır. Bu dönemi Fars dili ve edebiyatının en parlak dönemlerinden sayabiliriz. Çünkü bu dönem Fars edebiyatı Hâfız (ö.1389), Emir Hüsrev-i Dihlevî (ö.1351), İbni Yemîn-i Feryümidî (ö.1368), Selmân-ı Savecî (ö.1376), İmadüddin Fakih-i Kirmânî (ö.1372) ve Ubeyd-i Zâkânî (ö.1371) gibi ünlü şairlerle temsil edilmiştir (Şatır, 1957: 340). 15. Yüzyılda da Farsçanın birçok şairi yaşıyordu. Ama güçlü ve orijinal eserler yaratamadıkları için fazla tanınmadılar. Şah Nimetullah ve Kasım-ı Envar gibi isimlerin kazandığı ün de onların vaizlik ve dinî kişiliklerinden kaynaklanmaktadır. Herat Ekolü'nde Fars şiirinin en meşhur siması Sebki Irakî'nin son şairi Molla Câmî'dir. O dönemdeki Fars şairlerinin hiç birisi onunla yarışacak seviyede değildi. Bu dönemde ismi ve şöhreti olan şairler arasında Lutfullah-ı Nişâbûrî, Şah Nimetullah-ı Velî, Kâtib-i Tebrizî, Emir Şâhî Sebzevarî, Ârifi-i Herâtî, Kasım-ı Envâr, Âzerî-i Tûsî, İsmet-i Buhârî, Ebu İshak Et'ame, Bahauddin Berenduk-ı Hucendî, Kâtibî-i Nişâbûrî, İbni Hüsâm, Âsifi-i Hirrevî, Binâyî-i Hirrevî, Emir Hümâyûn-ı Esferâyinî, Baba Figânî, Ehlî-i Terşizî ve Hilaleddin Çağatayî bulunmaktadır (Browne, 2003: 340).

Bu ekolün şiir kalıplarında herhangi bir yenilik olmamakla beraber Sebki Irakî'de yaygın olan gazel, mesnevi, kaside, rubai vb. şiir türleri kullanılıyordu.

Nasıl ki sultanlar ve şehzadelerin teşvik ve destekleri ile Fars dilinde yazılan nazım ve nesir revaç bulmuşsa; aynı şekilde Herat Ekolü'nün en değerli özelliklerinden olan Çağatay Türkçesi edebiyatını da Nevâî'nin gayretleri yaygınlaştırıp kemale erdirmiştir.

2.1.1.1. Herat Ekolü Şiirinin Özellikleri

Her dönemin ve ekolün kendine has özellikleri olduğu gibi bu ekolün de kendine özgü özellikleri vardır. Bu özellikleri daha açık ve net bir şekilde ifade etmek için her birisini ayrı başlıklar altında incelemek yararlı olacaktır.

2.1.1.1.1. Türkçe Şiir Yazmanın Revaç Bulması ve “Zü’l-lisaneyn” Şairleri

Türkçenin yaygınlaşması, şiirde ve bilimsel eserlerin yazımında Türkçenin kullanılması şüphesiz Timurular döneminin en önemli özellik ve ayrıcalıklarından biridir. Bu dönemin Türk şairlerinin çoğu iki dilde yani Farsça ve Türkçe şiir yazıyorlardı. Ama dönemin Fars şairlerinin Türkçe şiir yazdıkları hiç görülmemiştir (Sıddîk, 2008: 57).

14. yüzyılın ortalarından 15. Yüzyılın ortalarına kadar -Timur ve Şahruh dönemleri- yani yaklaşık bir asır Herat ekolü gibi, Çağatay Türk edebiyatının da oluşum devri idi. Bu dönemde Maverâünnehir, Horasan ve Fars’ın büyük şehirleri Türklerin hâkimiyeti altında iken bu milletin şiir ve edebiyatına yeterince hizmet edilmedi. Ama bunlara rağmen bu dilde şiir yazan sınırlı sayıdaki şairlerin çabası ile Türkçe yavaş yavaş güçleniyordu. Türk edebiyatının oluşum ve güçlenme aşamalarını destekleyip bu hazinenin zenginleşmesine katkı sağlayan şairler şunlardır: Kutb-ı Harezmî, Seyf-i Serâyî, Haydar-ı Harezmî, Hucendî, Hamîdî-i Belhî, Emîrî-i Yakînî, Atâyî-i Belhî, Atâyî, Togil Hoca, Sekkâkî-i Semerkandî, Mevlânâ İmâdüddin, Mevlânâ Kadı Muhsin, Mevlânâ İshak Sekkâkî, Lutfi-i Hirrevî, Binâyî-i Hirrevî, Şahruh Mirza, Uluğ Bey vb. (Şehraş, 2000: 275).

Harezmî, Çağatay edebiyatında ilk kez manzum *Muhabbet-nâme* eserini ortaya koyarak bu işin kurucusu oldu. Eserde hayattan zevk alma, âşık olma gibi konular ele alınır. *Muhabbet-nâme* 14. ve 15. Yüzyıl Türk edebiyatının olgunlaşmasına büyük katkı sağlamıştır. Harezmî’nin çağdaşı olan Hucendî, onu ve eseri *Muhabbet-nâme*’yi şöyle övmüştür:

Muhabbet câmidan içseng şarâbı

Muhabbet-nâme’ge eytseng cevâbı (Şehrânî, 2000: 260-263)

14. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Hucendî de *Letâfet-nâme* isimli bir eser yazmıştır. Seyyid Ahmed 1436-1437 yıllar arasında *Taaşşuk-nâme* ve kendi divanını

kaleme almıştır²⁸. Bu dönemin bir diğer önemli şairi Uluğ Bey'in himaye ve teşviki ile yetişen Sekkâkî'dir. Sekkâkî, ateşli gazelleri ve benzersiz kasideleri ile Çağatay edebiyatının zenginleşmesine katkı sağlamıştır (Şehrânî, 2000: 260-263).

Nevâî'nin tezkiresinde kendisinden *Melikü'l-kelam* lakabı ile bahsettiği Lutfî, Çağatay Türkçesinin diğer önemli şairlerindedir. Türkçe eserleriyle şöhret kazanan şairin, Farsça da birçok eseri bulunmaktadır. Şairin önemli eserlerinden birisi *Zafer-nâme*'dir. Eser, Şahruh Mirza'nın isteği ile Şerefeddin Ali Yezdî'nin aynı adlı eserinin Çağatay Türkçesine aktarımıdır. Şairin aynı zamanda *Gül ü Nevruz* adlı başka bir mesnevisi daha bulunmaktadır (Şehrânî, 2000: 492).

Çağatay Türk edebiyatı 15. Yüzyılın ikinci yarısında olgunlaşma dönemine girerek dünya edebiyat hazinesine değerli eserler bırakmıştır. Bu aşamanın başında Nevâî gibi bir kahraman vardı. Nevâî bütün hayatı ve gücünü bilim, edebiyat ve sanatın ilerleme ve olgunlaşmasına harcadı. Farklı alanlarda yarattığı eserleriyle Çağatay dili ve edebiyatını zenginleştirmekle kalmamış, bunun yanında kendinden sonra gelen şairlere bıraktığı mirasla günümüze kadar gelen bir yol açmıştır. Fars şairi Firdevsî, Şeh-nâme'yi yazdıktan sonra 30 yılda Şeh-nâme gibi bir eser yazdığını ve sadece bu eserle Acemlerin dilini dirilttiğini ifade etmiştir. Firdevsî'nin kendisi için söylediği bu söz aynen Nevâî için de kullanılabilir. Çünkü o, Türk dilinde öyle bir köşkün temelini atmıştır ki ona herhangi bir rüzgâr, kar ve yağmurun zarar vermesi mümkün değildir. Nevâî diğer taraftan da gerileme dönemine giren Fars şiirine de büyük hizmet yapmıştır.

Nevâî, Çağatay Türk dili ve edebiyatının ilerleme ve yükselme sancağını dalgalandıran kişidir. O, döneminin geleneğinin tam tersine bilimsel, sanatsal, şiir ve edebiyatla ilgili eserlerini Türk dilinde yazıyordu. Hâlbuki o dönemde bilimsel eserler Arapça, edebî ve sanatsal eserler de Farsça yazılıyordu. Bu tavrıyla Nevâî, Türk diline yeni bir ivme kazandırmıştır. Nevâî, tarihçilik, edebiyat bilimi ve diltçilik gibi alanlarda da değerli eserler ortaya koyarak bu dilin zenginleşmesine hizmet etmiştir. Şair, Türk dilinin en azından Türkler arasında yaygınlaşması ve onların kendi dillerinde yazma ve okuması için büyük çabalar gösterdi. Bu arzusunu eyleme geçirmek için resmî yazışmalarda Farsça yerine Türkçe kullanılmasını istemiş,

---

²⁸ Seyit Ahmet, Timur'un oğlu Miranşah'ın üçüncü oğludur. Züllisaneyn şairlerdendir. Elimizde sadece Taaşuk-nâmesi bulunmaktadır. Divanı şimdiye kadar ele geçmemiştir.

kendisi de gönderdiği mektupları Türkçe yazmıştır. Şairin Türkçe mektuplarından oluşan *Münşeat* adlı eserinde bu konu ile ilgili açıklamalarda bulunmaktadır: “*Türk dili ve Fars dilinin mektupları ve yazılarını karşılaştırdığımızda, Fars dilinin mektup ve yazıları daha cazip ve hoştur. Ama düşündüm ki eğer resmî mektupları Fars dilinin mektuplarına benzeterek Türkçe yazarsak ve bunları bir araya getirirsek daha iyi olur. Bunun sonucunda varaklar ve mektuplar toplanır ve bu Münşeat kitabı oluşur*” (Ruyin, 2009: 188).

Nasıl ki Fars dilinde her konu ve her üslupta eser yazılmışsa Nevâî de aynı şekilde, Çağatay Türkçesinde o eserlerin hemen hepsinden örnekler ortaya koymaya çalışmıştır. Böylece Türk dilinde kendinden sonraki bütün şair ve ediplere kaynaklık edecek büyük bir hazine yaratmıştır. Nevâî’i’nin ortaya koyduğu tüm bu çabalar sonucunda *yeryüzünde Türk dili ortaya çıktığından ve bu dilde şiir yazıldığından beri felek onun gibi nadir bir kişiyi görmemiştir ve görmeyecektir:*

Men ol men ki tâ Türk bi-dâdı dur

Bu til birle tâ nazım bünyâdı dur

Felek körmegey men kibi nadiri

Nizâmî kibi nazm ara kadiri

Ne nazımı dir ersam men-i derd-nâk

Ki her lafzı bolgay eninğ dur-ı pak

Yeter Tanrı’dan ence sürat menga

Ki bolmas biterige fırsat menga

Bu meydanda Firdevsî ol gürd erür

Ki ger kelse Rüstem cevabın berür

Rakam kıldı ferhünde Şeh-nâmeyi

Ki sindi cevabide her hâmeyi

Müsellem durur zahiren bu işi

Ki ma’razga kelmaydurur her kişî

Didi öz tili birle ol kân-ı genc

Ki sî-sâl bürdem be Şeh-nâme renc

Anı derga bolsa kaçan rağbetim
İrür anca hak lütfiden kuvvetim

Ki her niçe tab' olsa kâhil sera
Bitigay men otuz yılın otuz ay

Eger has mana eğer am irür

Aning künde yüz beyti helvam irür (Vahidi, 1967: 73-74).

Gerçekten de bütün Türk edebiyatı tarihinde, eserlerinin çokluğu, farklılığı ve kendinden sonra gelen şairlere etkisi açısından Nevâî'ye denk bir kişi gelmemiştir. Onun Türk dili ve edebiyatının tekâmül ve yayılmasındaki rolü çok büyüktür. O, divanları ve mesnevilerinin yanında musiki, aruz, tezkire, tarih ve dil uzmanlığı gibi alanlarda da birçok eser yazmıştır.

Nevâî, kendi döneminde yaşayan şair ve yazarları, çoğunun ana dili olan Türk dilinde şiir ve eser yazmaya teşvik etmiştir. Vefatından bir yıl önce 1499'da Farsça ve Türkçeyi karşılaştırmak için *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserinde Fars ve Türk dillerini karşılaştırıp Türk dilinin her açıdan (özellikle söz zenginliği açısından) Farsçaya üstünlüğünü kanıtlamaya çalışmıştır. Yıllar içinde yazdığı şiirler, tarih, dil, bilim ve sanat gibi alanlarda ürettiği eserleriyle Türk dilinin daha da zenginleşmesi için büyük çaba göstermiştir. Nevâî'nin Türk diline yaptığı hizmeti kendisinden önce kimse yapmamıştı. Nevâî'nin Türk diline yaptığı en büyük hizmetlerden birisi çağdaşı olan şair ve yazarları Türkçe yazmaları konusunda teşvik etmesiydi. Diğer taraftan Nevâî, dönemde tam anlamıyla bir tabu haline gelen bir hurafeyle de büyük mücadele vermiştir. Bu hurafe Farsçanın zengin, Türkçenin ise fakir, sert ve incelikten yoksun olduğu düşüncesiydi. Nevâî bu köksüz inançlara karşı durmak, onları reddetmek ve yanlışlığını kanıtlamak için *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserini yazmıştır. Nevâî bu eserinde Türkçe ve Farsçayı söz zenginliği, deyimler, söz yapımı, fonetik ve başka özellikleriyle mukayese etmiş, Türk dilinin bilimsel açıdan Fars dilinden üstün olduğunu ıspat etmeye çalışmıştır.

Nevâî bu eserinde dilin söz zenginliğine her şeyden daha çok önem vermiştir. İki dili karşılaştırırken, Farsçada karşılığı ya da eşi olmayan 100 Türkçe fiili (kuvarmak, ciceymek, unghdaymak, umanmak, usanmak, aldamak, kıstamak, kinemek, kızganmak, sirmemek, tamşımak, çikillemek...) örnek vererek iddiasını kanıtlamaya

çalışmıştır²⁹. Bu fiilleri zikretmekteki amacını eserinde şöyle ifadelere etmiştir: *“Türk dilinde çeşitli amaçlar için kullanılan bu fiillerin hiç birisinin Fars dilinde muadili yoktur. İnsan konuştuğça bu sözlere ihtiyaç duyar. Ama Farslar konuştuğunda bu anlamları ifade edemediği için, birkaç sözü birleştirmek yoluna giderler. Ama buna rağmen beceremezler. Şimdi bu kelimelerin bazıları üzerine biraz duracağız ta ki düşmanın itiraz etmeye bir fırsatı kalmasın. Başka kelimeleri de siz bizim üzerinde durduklarımızla kıyas ediniz.”* (Sıddîk, 2008: 61).

Nevâî eserin sonunda yaptığı işin sebebini şöyle açıklar: *“Düşüncem budur ki; Türk şairler ve yazarlara büyük bir gerçeği kanıtladım. Şimdi onlar kelimeler, tamlamalar ve deyimlerinin niteliğine vakıf oldular. Farsların başa kakma ve kınamasından kurtuldular. Ben de, bu konuda çektiğim meşakkatten dolayı isterim ki benim dildaşlarım benim bulup ortaya koyduğum bu gizli bilimden haberdar olsunlar. Sonunda ümit ediyorum ki bu fakiri de hayır dua ile ansınlar ve duaları ile ruhumu şad etsinler.”* (Sıddîk, 2008: 95).

Nevâî Türk diline has olan özellikleri dile getirip açıklarken Fars diline de kötü niyetle bakmaz ve onu küçük düşürmeye çalışmaz. Çünkü Nevâî başlangıçta Farsça şiirler yazmıştır. Zü'l-Lisaneyn bir şair olarak ortaya çıkması daha sonradır. Türkçede yazdığı gibi Farsçada da değerli eserler ortaya koymuştur. Onun Farsçada yazdığı eserler sadece okuyucularının ilgisini çekmekle kalmamış, dönemin büyük Fars şairi olan Molla Câmî'nin de övgüsünü kazanmıştır. Nevâî'nin inancı iki dil karşısında da samimi ve olumludur. Bu konuyu Nevâî şöyle ifade eder: *“Benim bu sözlerimden rakipler öyle zannetmesinler ki Türk dilinin sözleri benim yapıma uygun geldiği için, ben bu konuda gösteriş yapıyorum veya Fars dilinin söz ve tamlamaları ile aşinalığım olmadığı için onu inkâr diyorum. Şunu bilsinler ki; kimse bu dilin (Farsçanın) kurallar ve niteliğini benim kadar bilemez ve ben bunları öğrenmek için nice sıkıntılar çektim”* (Sıddîk, 2008: 83).

Böylece Herat 15. Yüzyılın ikinci yarısında Çağatay Türkçesinin bilgini Nevâî, dönemin şiir ve sanatsever sultanı Sultan Hüseyin Baykara, Fars dilinin büyük şairi Molla Câmî, devrin en büyük ressamı Kemaleddin Behzad gibi kişiler elinde en parlak dönemini yaşamıştır.

---

²⁹ Fillerin tamamı için bkz. (Sıddîk, 2008: 57).

2.1.1.1.2. Türkçe Yazan Şairlerin Çoğalması ve Farsça Şiirin Değer Kaybetmesi

Bu dönemin edebiyat yönünden en önemli özelliği şiirin yaygın ve şair sayısının da çok oluşudur. Herat Ekolü döneminde her ne kadar Farsça şiir ve şair sayısı çok olsa da Farsça şiirde nitelik açıdan bir gerileme olmuş, bu dönemde Farsça şiir Türkçe şiirin düzeyine ulaşamamıştır. Aslında 14. yüzyılın ikinci yarısı Fars şiirinin en parlak dönemlerinden biri sayılır. Çünkü bu dönemde Hâfız, Selmân-ı Sâvecî, İmadüddin Fakih Kirmânî ve Ubeyd-i Zâkânî gibi büyük şairlerin yaşadığı dönemdir. Ama bunlardan sonra Herat Ekolü döneminde (15. yüzyılın birinci yarısında) şair sayısı çok olmasına rağmen orijinal bir eserin üretilmemesi sebebiyle bir duraklama dönemine girildiği söylenebilir. 15. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise Molla Câmî'nin eserleriyle Fars şiiri az da olsa çöküntüden kurtulmuştur (Câmî, 2014: 154).

Bu dönemin tarih ve tezkirelerine bakıldığında şairlik iddiasında bulunan birçok kişiye rastlanmaktadır. Bunların büyük bir kısmı kendi döneminin zevk ve safa ehli kişilerinden sayılmaktadır. *Habîbü's-Siyer*'in aktardığına göre Timur döneminin başlangıcından birinci Şah İsmail saltanatının sonuna kadar geçen sürede 210 şairden söz edilmektedir. Bu şairlerin içinden sadece 23 tanesi Timur dönemine aittir. Nevâî ise, *Mecâlisü'n-Nefâyis*'inde 570 şairden söz eder (Câmî, 2014: 151).

Aslında şairlerin bu dönemde bu denli çok oluşu ve halkın şiir ve şairliğe gün geçtikçe ilgi duyması, ilk bakışta şaşırtıcıdır. Böyle bir durumda şiir ve şairliğin gelişmesi ve orijinal eserlerin ortaya çıkması beklenir. Ancak bu durum, tam tersine şiir ve şairliğin kalitesinin düşmesine sebep olmuştur. Bu hususu dönemin ünlü tezkirecilerinden olan Semerkantlı Devletşah'ın ifadelerinde de açıkça görebiliyoruz: “Günümüzde bu firkanın (şairler) değer ve itibarı kırılmış ve düşmüştür. Çünkü bu işin ehli olmayan beceriksiz ve mal düşkünü kişiler bu işin davacısı olmuştur. Ne yöne kulak kabartırsan şiirin terennümü ve şairlerin hırıltısı duyuluyor ve nereye bakarsan gözüne bir şair çarpıyor. Ama bunlar hem şiir ve şeîr (Arapça bir kelime; arpa demektir.), hem de rıdf (kafiyenin sekiz harfinden birisinin ismidir.) ve redifin birbirinden farkını bilmezler.” (Browne, 2003: 10).

Bu dönemde Fars şiirinin en önemli şairlerinden Molla Câmî de çağdaş meslektaşlarının beceriksizliği ve sefilliğinden şikâyetçidir. O, şiir ve şairliğe olan

bütün aşk ve sevgisine rağmen, böyle alçak ve beceriksizlerle meslektaş olduğundan utanmaktadır. Câmî bu durumu şairlerinde de ifade etmiştir:

Şi'r der-nefs-i hîş bed nîst

Pîş-i ehli-i dil in suhân bed nîst

Nâle-i men zi-husset-i şürekâ-est

Ten çü nâyem zi-şerr-i îşân kast

Pîş ez-în fâzilân-ı şî'r şu'âr

Kesb kerdî fezâyil-i bisyâr

Bûdî ârâste be fazl û hüner

Bûdî âzâde ez-fuzul-i siyer

Vah kez îşan be-cüz fesâne ne-mând

Cüz suhân hiç der-mîyâne ne-mând

Ki-est şâ'ir künün yekî müdebbir

Ki ne-dâned zi cehl hır ez bır

Ne-kün-ed fark-ı şî'r-râ zi şeîr

Rahat-ı huld-râ zi-renc-i sa'îr³⁰ (Ali Şah vd, 1999: 125)

Heft Evreng isimli mesnevisinin başka bir yerinde de böyle şairlerden duyduğu rahatsızlığı da şu beyitlerle ifade eder:

Çün zebân-râ hemî-konî cünbân

Çizi âver ki nîst der-enbân

Hem-çünîn her-çi akl u vehm u hayal

Nakş bended zi cins-i şer ü vebal

İsm-i şâ'ir be urf-ı ehl-i zamân

Hast bî-iştibâh şâmil-i ân

³⁰ Şiir aslında kötü bir şey değildir. Gönül ehli olanlar şiiri reddetmezler. Benim iniltim meslektaşlarımın pintiliğindedir. Benim vücudumun zayıflığı da onlardan bana ulaşan zarardan dolaydır. Bundan önceki fazıl şairler, şair olmak için çok bilim ve faziletler öğrenirlerdi. Onlar bilim ve hünerle süslenmişti. Kötülüklerden de özgürdüler. Eyvah eyvah ki onların hikâye ve sözlerinden başka hiçbir şey kalmadı. Ama şimdi şairler kimdir? Kendini tedbirli gösterip, kara ile denizin farkına varmayan alçaklardır. Buğday ile arpa ve Cennetin rahatını ve Cehennemin meşakkatinin farkını bilmeyenlerdir.

Şâ'irî gerçi dil-pezîr-em nîst

*Turfe hâlî kez ân güzîr-em nîst*³¹ (Ali Şah vd, 1999: 127)

Bu dönemin şairlerinin içerisinde eserlerini Fars dilinde yazan ve şiirinde az ya da çok orijinallik yaratan Kasim-i Envâr-ı Tebrîzî, Şâh Nimetullah-ı Velî, Âzerî-i Tûsî, İsmet-i Buhârî, Kâtibî-i Nişâbûrî ve Abdurrahman Câmî gibi şairler de vardı.

2.1.1.1.3. Şairliğin Yaygınlaşması ve Zî-fünûn³² Şairler

Bu dönemin şiir ve şairliğinde ilgi çeken başka bir husus da şairliğin toplumun çeşitli kesimlerinin (âlimden avama, sultandan askere kadar) içerisinde yayılmasıdır. Bu dönemin şairlerinin çoğunun, asıl meşgalesi toplumsal bir meslek olmasına rağmen şiirsel zevklere ve edebî toplantılara katılmaya da ihtimam gösterdiklerine şahit olmaktadır.

Bu dönemde her ne kadar şair sayısı fazla, şiir de yaygınlaşmış olsa da bu şairlerin büyük bir kısmı bilimsel açıdan yeterli bir düzeyde değillerdi. Bazıları bilim ve becerisine göre şiir ve şairliğe yöneliyor, birçoğu da şiire duyduğu fitrî zevkten dolayı bu işe hevesleniyordu. Örneğin Safevîler döneminin tezkirecisi Sam Mirza tezkiresinde Mevlânâ Cârübî denen birisinden bahseder. Onun Cârübî lakabından süpürgecilik mesleği yaptığı anlaşılmaktadır. Eser şu beyiti de ondan nakletmektedir:

Cârübî-em ve beste kemer ez, pey-i hidmet

*Her şâm û seher hâk-i der-et rüftem û reftem*³³ (Câmî, 2014: 155).

Bu şairlerden başka biri de Mevlânâ Pâkî Gulâm Hirrevî'dir. Bu şair ise Herat'ta berberlik yapmaktadır. Sam Mirza şu beyitleri de ondan aktarmaktadır:

Tîg-i ecel ân dem ki âlem hâh-ed şod

În cism çü mûy-ı mâ kalem hâh-ed şod

Ger cürm û günah-ı mâ be pâkî biberi

*Ez kise-yi rahmet-et çi kem hâh-ed şod*³⁴ (Câmî, 2014: 155).

³¹ Dilini kıpırdattığın zaman, şiir hazinesinde olmayan yeni bir şey söyle. Akıl, vehim ve hayalde kötülük ve günahattan oluşan ne varsa, onları şiir olarak yazanlar devrimizde şair olarak tanınıyor. Aslında şairlik pek hoşuma gitmeyen bir şeydir. Ama çok ilginç bir durumdur ondan hiç vaz geçemiyorum.

³² **Zî-fünûn:** Asıl mesleği başka olmakla birlikte şiir yazan kişilerdir.

³³ İşim süpürmektir ve hizmet için belimi bağlamışım. Her sabah ve akşam senin kapının tozunu süpürüp gidiyorum.

Fars şiiri bu dönemde çoğu zaman edebiyat ilimlerine vakıf olmayan beceriksiz bireylerin eline düşmüştü. Dönemin çoğu tezkiresinin incelenmesinden şu sonuca varılmaktadır. Bu dönemde birçok eğitim görmemiş meslek erbabı şiirle uğraşmakta ve hatta divan tertip etmektedir. Şiir ve edebiyat özel meclislere girmenin bir aracı olarak kullanılmaktadır (Şatır, 1957: 92).

Dönemin başka bir tezkiresi olan *Mecâlisü'n-Nefâyis*'te de bu çeşit şairlerin birçoğunun ismi ve mesleği ile karşılaşılmaktadır:

Emir İslam-ı Gazâlî: Tıp ve hikmet bilimlerine yetenekli bir kişiydi (Hikmet, 1984: 14).

Seyyid-i Hâşimî: Mesleği orduda komutanlıktı (Hikmet, 1984: 14).

Mevlânâ Nedîmî: Çalgıcılıkla uğraşan ve ün kazanan biri idi. Şiir yazmaya da uygun bir yapısı vardı (Hikmet, 1984: 21).

Mevlânâ Zeynüddin: Mesleği çuvalcılık idi (Hikmet, 1984: 23).

Mevlânâ Yûsuf Şâh: lakabı şiirde kâtibi idi. Kitapçılıkta yetenekli biri idi (Hikmet, 1984: 37).

Seyyid Kâzımî: Ordu komutanı idi (Hikmet, 1984: 37).

Mevlânâ Abdülvahab-ı Esferâyinî: Sebzevar kadısı idi. Ondan sonrada Esferâyin kadısı oldu (Hikmet, 1984: 42).

Mevlânâ Meşrikî: Meşhedli idi ve taşçılık sanatı ile uğraşıyordu (Hikmet, 1984: 42).

Mevlânâ Sa'dî: Bu da Meşhedli idi ve taşçılık sanatı ile uğraşıyordu (Hikmet, 1984: 42).

Mevlânâ Mir Ergun: Mesleği çadırcılık idi (Hikmet, 1984: 44).

Mevlânâ Mir Karşî: Semerkant'ta yaşıyordu ve ciltçi dükkânı vardı (Hikmet, 1984: 47).

Mevlânâ Cevherî: Semerkant'ın sabuncu tezgâhının yöneticisi idi (Hikmet, 1984: 47).

---

³⁴ Ölüm jiletinin sancağı dalgalandığında, bizim bu vücudumuz saç gibi kesilecektir. O anda eğer kir ve günahlarımızı iyice temizlersen, senin rahmet cebinden ne eksilir?

Mevlânâ Bekâyî: Yay ve okçuluk ustası idi (Hikmet, 1984: 68).

Mevlânâ Selâmî: Herat camisinin Melikan adlı kubbesinin hizmetkârı idi (Hikmet, 1984: 69).

Mevlânâ Müşerrefî: Heratlı idi ve Mirza Uluğ Bey'in kuşhanesinin kuşçusu idi (Hikmet, 1984: 68).

Mevlânâ Âfetî: Helva ustası idi (Hikmet, 1984: 72).

Mevlânâ Hâşimî: Köftecilikle ün kazanan biri idi (Hikmet, 1984: 73).

Mevlânâ Kavşî: Bahadırılık iddiasından bulunan bir ordu komutanı idi (Hikmet, 1984: 73).

Bu dönem şairleri arasında görülen başka bir problem de birbirlerini şiir ve kavram çalmakla suçlamalarıydı. Bu suçlamaların en önemli nedeni dönemin şairlerinin çoğunun taklitçi olmasından kaynaklanmaktadır.

2.1.2. Tarihçilik ve Tezkirecilik

Herat Ekolü'nde revaç bulan başka alanlardan birisi tarihçilik ve tezkireciliktir. Hiçbir dönemde Timurlular dönemi gibi tarihçilik ve tezkirecilik gelişme kaydetmemiştir. Bu dönemde sultanlar ve şehzadelerin teşviki ile çok sayıda tarihçi ve tezkireci ortaya çıkmıştır. Bu şehzadelerin tarihe ilgi duymaları onların ataları olan Timur'dan kendilerine miras kalmıştır. Çünkü Timur'un kendisi tarih, okuma, yazma, yazdırma ve dinlemeyi çok severdi. O, kendi hayatını kendi kalemi ile yazmıştır. İbni Arabşah'a göre Timur, "yolda ve evde tarih, peygamber kıssaları ve hükümdarların hayat hikâyelerini dinlerdi. O kadar çok hikâyeye dinlemiştir ki bunların pek çoğunu ezberlemiştir. Eğer hikâyeye anlatıcısı kazara bazı yerleri yanlış söylese, yanlışını hemen düzeltirdi." (İbni Arabşah, 1977: 297). İbni Arabşah'a göre onun en sevdiği destan ve tarih okuyucusu Mevlânâ Ubeyd idi (İbni Arabşah, 1977: 297).

Timur'un tarih ve hikâyeye gösterdiği bu ilgiden dolayı, ondan sonra da bu alışkanlık devam etmiştir. Çeşitli tarihler ve tezkireler yazılıp kendinden sonra tahta geçen oğulları ve torunlarına hediye edilirdi. Bu dönem tarihinin en önemli özelliklerin biri yazılan tarih metinlerinin basit ve kolay anlaşılabilmesidir. Bu dönemin tarihî eserlerinin basit ve anlaşılır olmasında Timur'un büyük rolü bulunmaktadır. Çünkü o, sürekli tarihçilere kolay ve okunabilir bir şekilde yazmayı tavsiye ederdi. Örneğin,

Timur'un Bağdat fethi esnasında, yanına Bağdatlılardan ilk gelen kişi tarihçi Nizâmeddin Şâmî'dir. Timur da ona, kendi hayatı ve yaptığı fetihlerinin tarihini kolay ve okunabilir bir biçimde yazmasını emretmiştir (Simnânî, 1984: 139).

Timur'dan sonra da oğulları ve şehzadelerine birçok tarihler hediye edildi. Mesela Hâfız-ı Ebru *Zübdetü't-Tevarih* adlı tarih kitabının dördüncü cildini Şahrüh'un oğlu Baysungur'a takdim etmişti. Yine, *Mu'izü'l-Ensâb fî Şeceretü'l-Ensâb* Şahrüh'un fermanı ile yazılmıştır. *Cami'ü't-Tevarih-i Haseni*, Baysungur'un oğlu Ebu'l-Muzaffer'e hediye edilmiştir. Timurlular döneminin sonlarında Ali Şîr Nevâî'nin himayesi ile iki tarih kitabı yazılmıştır. Bunlardan ilki Mir Huand'ın *Ravzatü's-Safa fî Sîretü'l-Enbiyâ*'sı ikincisi Hund-ı Mir'in *Habibü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrad-ı Beşer* adlı eseridir. Mir Ali Şîr Nevâî kendisinin büyük kütüphanesini bu tarihçilerin hizmetine açmıştır. Hatta Nevâî, Hund-ı Mir adı ile meşhur olan Gıyaseddin'i çocukluğundan itibaren kendi yanında eğitmişti (Şigüfte, 2008: 332-333).

14. yüzyılın ikinci yarısı ve 15. yüzyılın birinci yarısında yaşayan tarihçilerden başka biri de Mevlânâ Nizâmeddin Şâmî'dir. Timur 1393'te Bağdat fethi sırasında Nizâmeddin'e kendisinin hayatı ve fetihlerini yazmasını emreder. Bunun üzerine Nizâmeddin sürekli onun yanında kalmış, nihayetinde de *Zafer-nâme*'yi yazıp bitirerek Timur'a takdim etmiştir (Caferi, 2014: 120).

Şerefeddin Ali Yezdî'nin asıl adı *Fetih-nâme* olan bir eseri vardır. Ancak sonraları bu eser, Şâmî'nin *Zafer-nâme*'sine kıyas edildiği için *Zafer-nâme-i Yezdî* diye meşhur olmuştur. Şerefeddin bu kitabı Şahrüh'un oğlu İbrahim Sultan'ın davet ve teşviki ile yazmıştır. İbrahim Sultan tarihe duyduğu ilgiden dolayı tarih konusunda birçok malzeme toplamıştı. Topladığı malzemeleri *Zafer-nâme-i Yezdî* tarihini yazdırmak için Şerefeddin'e verir. Bu kitap Timur ve onun torunu Halil Sultan dönemi olaylarını içermektedir (Caferi, 2014: 120).

Hâfız-ı Ebru adı ile ün kazanan Lutfullah oğlu Şahabeddin Abdullah, Herat'ta doğmuştur ve ömrünün çoğunu burada geçirmiştir. Hayatının büyük bölümünü Timur, Şahrüh ve Baysungur'un yanında geçiren Şahabeddin Abdullah, Timurlular döneminin bir çok olayına tanıklık etmiş, bu tanıklıklarını da *Mecma'ü't-Tevarih-i Sultaniye* adlı dört ciltten oluşan eserinde dile getirmiştir. Diğer taraftan müellif eserini yazarken aldığı bilgileri nereden aldığını belirtmek suretiyle emanetçilik

usulüne de riayet etmiştir. Bu tarihin birinci cildi peygamberler ve efsaneler, ikinci cildi, Hz. Muhammed'in hayatı, halifeleri ve Bağdat'ın Hülagu Han tarafından ele geçirilmesi ile ilgilidir. Üçüncü cildi, Selçuklulardan Moğollara kadar olan dönemi ele alır. Dördüncü cildi ise Timur ve Şahruh dönemi olaylarını içerir. Eser daha sonraları *Zübdetü't-Tevarih* adı ile Şahruh'un oğlu Baysungur'a hediye edilmiştir. Bu yönü ile bu cildin diğer ciltlere göre ayrı bir değeri vardır (Karger, 2004: 65-66).

İbni Arabşah lakabı ile ün kazanan Muhammed bin Ahmed, Timur'un Dımişk fethi esnasında, 12 yaşında iken annesi ve kardeşleriyle Semerkant'a gönderilir. İbni Arabşah diğer tarihçilerin aksine *Acâyibü'l-Makdûr fi Nevâyibü't-Timur* adlı eserinde Timur'dan kin ve nefretle bahsetmektedir. Arapça olarak kaleme alınan bu eserde Timur dönemi ile Şahruh döneminde geçen olaylar anlatılmaktadır (İbni Arabşah, 1977).

Fasîhî Havâfi lakabı ile meşhur olan Celaleddin Muhammed oğlu Fasîhüddin Ahmed, Timurlular döneminin meşhur tarihçilerinden biridir. Şahruh ve Baysungur dönemlerinde maliye vezirliği yapmıştır. Anlaşılır bir dille *Mücmel-i Fasîhî* adlı tarih kitabı bulunmaktadır. Eserde dünyanın yaratılışından itibaren 1441 yılına kadar geçen olaylar yıl yıl zikredilerek özet bir şekilde kaleme alınmıştır (Karger, 2004: 69).

Herat'ta doğan Mevlânâ Kemaleddin Abdurrazık *Semerkand-i Matlaü's-Sadeyn* tarihinin yazarıdır. Bu eserde 1304-1562 yılları arasında geçen olaylar anlatılmaktadır (Şigüfte, 2008: 335-337).

Mir Huand lakabı ile ün kazanan Muhammed bin Hâvend Şah 7 ciltlik *Ravzatü's-Safâ fi Sîretü'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* adlı eserin yazarıdır. Mir Huand Buhara seyyitlerinden olup 1434'te doğmuş, ömrünün çoğunu Herat'ta geçirmiştir. *Ravzatü's-Safâ*'nın 7. cildi Sultan Hüseyin Baykara ve sülalesi ile ilgilidir. 7. Cilt büyük ihtimalle Mir Huand'ın vefatından sonra kızı tarafından torunu olan Hund-ı Mir tarafından yazılmıştır. Çünkü kendisi 1498 yılında vefat etmiştir. Bu eserin 5, 6 ve 7. ciltleri bütün Timurlu tarihini detaylı bir şekilde anlatmaktadır (Şigüfte, 2008: 332-333).

Hund-ı Mir lakabı ile ün kazanan Hümameddin Muhammed oğlu Gıyaseddin genç yaşında Ali Şîr Nevâî'nin ilgisini çekmiştir. Bunun üzerine Nevâî, Hund-ı Mir'i

yanına alarak eğitimiyle yakından ilgilenmiştir. Nevâî, kendisine ait büyük kütüphaneyi Hund-ı Mir'in hizmetine açmış, o da hizmetine sunulan bu kolaylıkları değerlendirerek *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-ı Efradü'l-Beşer* adlı tarihini yazmıştır. Bu eser, genel ve ayrıntılı bir tarih kitabıdır. Özellikle Timurluların son dönemleri ve Şah İsmail Safevî'nin hükümdarlığının 1524 yılına kadar olan olaylarını içermektedir (Şigüfte, 2008: 332-333).

Muînüddin Muhammed Zemçi Esefzârî *Ravzatü'l-Cennât fî Evsâf-ı Medînetü'l-Herat* adlı eserini 15. Yüzyılın sonlarında yazar. Herat'ın tanınmış kişileri, medreseleri ve tarihî eserlerinin yanında Horasan ve Herat tarihini, Sultan Hüseyin Baykara dönemine kadar anlatmaktadır (Fikret, 2001).

Herat Ekolü diğer birçok alanda ortaya koyduğu kalıcı eserler gibi tezkirecilik alanında da birçok eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu dönem tezkirelerinde şairlerin kısa biyografileri yanında sanatkâr, sufi ve sultanların da biyografilerine rastlanmaktadır. Bu dönem tezkireleri içinde bütün sufilerin hayatını anlatan tezkireler de bulunmaktadır. Bu dönemdeki tezkirelerin sayısı az olmasına rağmen, içerdikleri bilgiler itibariyle büyük önem taşımaktadır (Şigüfte, 2008: 79)

Daha önce kaleme alınan tezkireler Farsça yazılmış ve sadece Fars şairlerin biyografilerine yer verirken *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'le birlikte Türkçe yazan şairler de tezkirelerde yer almaya başlamıştır. Kendisinden önce benzeri olmayan bu tezkirede, hem Nevâî dönemi, hem de ondan önceki birçok Türk şairin kısa biyografisi yer almaktadır (Hikmet, 1982: 152).

Bu dönem tezkirelerinin yazılmasında, Herat Ekolü'nün pek çok alanında olduğu gibi, Nevâî'nin rolü ve katkısı büyüktür. Örneğin Câmî, 1088'den kendi dönemine kadar gelmiş geçmiş sufilerin biyografilerinin yer aldığı *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* adlı tezkiresini Nevâî'nin teşvikiyle yazmıştır. Diğer yandan Devletşah-ı Semerkandî de *Tezkiretü's-Şu'arâ* adlı tezkiresini Nevâî'ye takdim etmiştir (Câmî, 2014: 85).

Tezkiretü's-Şu'arâ: İslam dininin başlangıcından Sultan Hüseyin Baykara zamanına kadar Fars ve birkaç Arap şairin biyografisini içermekte olan bu eser Alaaddin Bahtî Şah oğlu Devletşah tarafında Farsça yazılmıştır. Eser 1487 yılında tamamlanmıştır. 150 şairin biyografisini içeren bu eser, yedi bölümden oluşmaktadır.

Eser, Devletşah tarafında yazılan bir mukaddime ile başlamaktadır. Mukaddimeden sonra İslam'ın ilk devirlerine ait olan 10 Arap şairin biyografisi anlatılmış, daha sonra da yedi bölümde Fars şairlerin biyografileri anlatılmıştır. Eserin yedinci bölümünde Devletşah'ın yaşadığı dönemin şairlerinin biyografisi yer almaktadır (Brown, 2003).

Mecâlisü'n-Nefâyis: Ölümünden 10 yıl önce Nevâî tarafından yazılan bu tezkire Çağatay Türkçesi ile 1491 yılında kaleme alınmıştır. Tezkirede 380 şairin biyografisi yer almaktadır. Nevâî eserinde şairin adını zikrettikten sonra doğduğu yer, vefat yeri ve zamanı gibi kısa bilgiler yazmış ve o şairin şiirlerinden kısaca örnekler vermiştir (Hikmet, 1982: 5-6).

Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds: Bu eser tarikatın çeşitli kesimlerine ait olan şeyhlerin ahvali ve hayatı ile ilgilidir. Arapça *Tabakât-ı Sûfiye* adlı eserin Farsça tercümesi olan *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* sadece bir tercüme olarak kalmamış, aynı zamanda 1088 yılından Câmî'nin dönemine kadar gelen sufilerin hayat hikâyesi de eklenmiştir. Bu eser tasavvufun çeşitli firkalarına mensup olan 416 şeyhin biyografisini içermektedir (Kühdevi, 2005: 296).

Bahâristân: Yedi bölümden oluşan bu eser Câmî tarafında 1487 yılında yazılmıştır. Eserin sadece Birinci Bölümü'nde bazı şeyhlerin, Yedinci Bölümü'nde de bazı şairlerin biyografileri yer almaktadır. Şair biyografilerinin bulunduğu Yedinci Bölüm'de Molla Câmî, eserine şairlerin şiirlerinden örnekler de almıştır (Kühdevi, 2005: 296).

2.1.3. Musiki

Timurlular döneminde her ne kadar dışarda savaşlar ve fetihler devam ediyor olsa da ülkenin iç kısımlarında toplumsal huzurun sağlanması, refah düzeyinin yükselmesi sanata ve hünere duyulan ilgiyi artırmıştır. Bu dönemde gelişip güçlenen sanat dallarından birisi de musikidir. Musiki hep şiirle ikiz kardeş sayılmıştır. Herat Ekolü'nde şiir ilgi çeken ve yaygın bir unsur olduğundan musiki de bu ekolde yayılmış ve gelişmiş sanatlardandır.

Bu ekolün zeminini oluşturan Timur, diğer sanat ve bilim adamlarını Semerkant'ta topladığı gibi musiki sanatı ile ilgilenen kişileri de toplamıştır. Bu konuda İbni Arabşah şöyle demektedir “*Timur kendi hükümdarlık döneminde şarkıcıları ve*

musiki ilmini bilen pek çok kişiyi elde etti.” Timur’un bu alanda kazandığı kişiler arasında Abdüllatif Damganî, Mevlânâ Esedüddin Şerif, Hâfız Hüseyinî, Cemaleddin Ahmed Harezmî ve musiki sanatının üstadı olan Abdülkadir Maragâyî bulunmaktadır (İbni Arabşah, 1977: 311).

Herat Ekolü’nde musikide büyük bir ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Musiki ile ilgili risâlelerin tasnif ve telif edilmesi, bu sanata bir ilim dalı gibi özen gösterilmesi bunun en önemli delilidir.

Herat Ekolü’nün en büyük musiki üstadı olarak Hoca Abdülkadir Maragâyî kabul edilmektedir. 14. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya gelen Hoca Abdülkadir Maragâyî âlim, besteci ve büyük bir çalgıcı olarak tanınmıştır. Maragâyî aynı zamanda kıraat, şiir ve hattatlık sanatlarında da yetenekli bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Timur’un ölümünden sonra Herat’a Şahruh’un sarayına gelip musiki alanında pek çok eser bırakmıştır. Bu eserlerinden birisi 1418 yılında, musiki ile ilgili büyük değeri haiz olan *Makâsîdü’l-Elhan* adlı eseridir. Maragâyî bu eseri Şahruh adına yazmış ve ona sunmuştur. Maragâyî bazı yeni makam ve ezgiler icat edip bunları Şahruh’un adıyla adlandırmış ve bu eserine kaydetmiştir. Mesela, *Devr-i Adl* ezgisi ile ilgili şöyle demektedir: “*Bir gün Herat’ın Ragan bağında adaletten söz edildi. Ben de Devr-i Adl ezgisini o bağda o sırada sultan adına besteledim.*” (Câmî, 2014: 209). Musiki alanında Herat Ekolü’ne büyük katkılar sunan Maragâyî 1435 yılında Herat’ta ortaya çıkan veba salgınında hastalanıp ölür.

Sultan Hüseyin Baykara döneminde Ali Şîr Nevâî’nin gösterdiği ihtimam sayesinde musiki sanatı oldukça üst seviyelere ulaşmıştır. Nevâî bu konuda zevk ve bilgi sahibi olup kendisi bu sanatın en büyük destekçisi olmuştur.

Nevâî, musiki konusunda da büyük bir bilgi birikimine sahipti. Kendi ifadesine göre bu sanatı Hoca Yûsuf-ı Burhan’ın yanında öğrenmişti (Hikmet, 1984: 42). Nevâî, diğer bilim ve sanatlar yanında musikiyi de hem teorik ve hem de pratik açıdan iyi bilmekteydi. Musiki biliminin sırları ve çalgıcılık sanatının tekniklerine tam anlamıyla vakıf olduğu için musiki üstatlarını himayesi altına alıp onlara her türlü destek ve yardımda bulunuyordu. Nevâî’nin destek, teşvik ve himayesi altında olan Herat Ekolü’nün en mümtaz musikişinasları şunlardır: Şeyhî Tıbîsî, Hâfız Basîrî, Gubârî Esferâyîni, Sâlimî, Hâfız Hasan Ali, Hâfız Şerbetî, Seyyit Ahmed-i Gıçekî,

Hoca Kemaleddin Hüseyin, Aklî-i Gıçekî, Hüseyin Udî ve Mevlânâ Muhammedî (Şigüfte, 2008: 347).

Bu dönemde Fars şairi ve Nakşibendiyye tarikatının ârifi Molla Câmî de hayatının sonlarına doğru musiki sanatında bir risâle tasnif etmiştir. Molla Câmî'nin küçük kardeşi Muhammed de bu dönemin musikişinaslarındandır. Nevâî, tezkiresinde onu şu ifadelerle tanıtır: “*Musiki teknikleri ve sırlarına vakıf ve bütün faziletlerle donatılmış idi.*” (Şigüfte, 2008: 23). Câmî, kendisi ve kardeşinin ilim ve sanattaki kabiliyetini divanında şöyle ifade etmektedir:

Men bûd-em ez cihan u girâmî birâderî

Der meşrik-i kemâl duruhen-de ahtarî

Zân-san biraderi ki der-etvar-ı ilm ü fen

*Çün û ne-zâd mâder-i eyyam digeri*³⁵ (Câmî, 2014: 213).

Bu dönemde sultanlar ve şehzadelerin sanatsever ve özellikle musikiye rağbet eden kişiler olması yanında eğlence meclisleri, davetler ve muhteşem şenliklerin çoğalması da şarkıcıların ve çalgıcıların sayısının ve değerinin artmasında etkili olmuştur. Çünkü musiki olmadan bu meclislerin bir önemi yoktur. Şiir ve musikinin arasında kopmaz bir bağ olduğundan dolayı, bu meclislerde şiir ve musiki birbiri ile karışık meşkediliyordu. Bu yüzden musikiciler şiire, şairler de musikicilere teveccüh ediyorlardı. Çoğu şairler musikicilerin yanına gelip yazdığı şiirleri besteletiyorlardı (Hikmet, 1984: 42).

2.1.4. Astronomi ve Matematik

Herat Ekolü'nde astronomi ve matematik, diğer tüm ilim ve sanatların aksine Uluğ Bey döneminde, onun çabalarıyla Herat'ın hükümranlığı altında bulunan Semerkant'ta, 15. yüzyılın birinci yarısında gelişmişti. Şüphesiz astronomi ve matematik Semerkant hükümdarı ve Şahrüh'un oğlu olan Uluğ Bey'in çabaları ile terakki etmiştir. Herat Ekolü'nün en büyük başarıları arasında astronomi, matematik ve Uluğ Bey'in Semerkant'ta kurduğu rasathaneyi zikredebiliriz (Caferi, 2014:141).

---

³⁵ Benim dünyada tek biraderim vardır. O, şiir ve nazımda da mücevher gibidir. Benim kardeşim dönemimizin ilim ve sanatından öyle anlardı ve yetenekli idi ki dünyada hiçbir anne onun gibi bir çocuk doğurmamıştır.

Timur'un Semerkant'ta topladığı ilim adamlarının içerisinde astronom ve matematikçiler de vardı. İbni Arabşah bu konuda 1406 yılından gelecek 200 yılın takvimini istihraç eden Mevlânâ Ahmed Tabîb-i Nahhas'tan söz etmektedir (İbni Arabşah, 1977: 311).

Şahruh'un oğlu Uluğ Bey'in hem gençliğinde hem de babası tarafından Semerkant hükümdarı olarak tayin edildiğinde bu mesleğin üstatlarından iyi bir eğitim aldığı kesindir. Ancak Uluğ Bey bu ilimlerle ilgili kendisinde bulunan yüksek istidad ve zekası sayesinde üstatlarının önüne geçecek seviyeye gelmiştir. Uluğ Bey, Semerkant tahtına oturduktan sonra buraya döneminde benzeri olmayan bir medrese yaptırmış. Medresenin giriş kapısının üst kısmına gökyüzü ve yıldızların resmini çizmiştir. Yaptığı bu iş onun astronomi ilmine duyduğu ilgiyi ve ona verdiği önemi göstermektedir. Yaptırdığı bu medrese kısa bir süre içinde Fasîhüddin Havafî ve Kadı-zade-i Rûmî'nin yardımı ile dünyanın en büyük bilimsel çalışmalarının merkezi haline gelmiştir (Şehrânî, 2000: 229).

Uluğ Bey bu medreseden sonra Mevlânâ Ali Kuşçu³⁶, Selahaddin Musa, Kadı-zade-i Rûmî, Gıyaseddin Çemşid-i Kâşânî³⁷ ve Muînüddin Kâşânî ile birlikte 1424 yılında kendi adına Semerkant'ın Ab-ı Rahmet denilen yerinin tepelerinde büyük bir rasathane inşa etmişti. Babür Şah'ın aktardığı bilgilere göre; bu rasathane üç kattan oluşup çok yüksek ve muhteşem bir şekilde inşa edilmişti (Caferi, 2014: 141-144). Uluğ Bey hep bu rasathanede oturup yıldızlara bakardı. Ve keşfettiği sırları yazmakla meşgul olurdu. Bu ilginç rasathane aracılığı ile yıldızların durumu ve hareket yönlerini belirtirdi. Uluğ Bey bu benzersiz çalışması ile astronomi biliminin Doğu'da geleceğini değiştiriyor ve bu ilmin daha da ilerlemesine vesile oluyordu. Uluğ Bey, kendinden sonra 400 yıl İslam âlimlerinin astronomik kaynağı olan Zîç-i Uluğ Bey astronomi cetvellerini 1436 yılında tertip etmişti (Şehrânî, 2000: 229). Onun rasathanesi ve Zîç-i Uluğ Bey adlı kitabı sadece Herat Ekolü'nün şaheserlerinden değil, belki bütün İslam dünyasının en büyük kazançlarından sayılır.

---

³⁶ Mevlana Ali Kuşçu henüz küçük yaşlarda iken Uluğ Bey'in himayesine girmiş ve onun tarafından bizzat yetiştirilmiştir. Uluğ Bey onu "oğlum" diye çağırırdı. Bazen kuşları eline kondurduğu için Kuşçu lakabı ile meşhur olmuştur (Sabuhi, 1959: Önsöz).

³⁷ Mesut bin Gıyaseddin Çemşid-i Kâşânî matematik ve astronomi ilminde uzman bir kişiydi. Zîç-i Uluğ Bey'in (Astronomi cetvelleri) hazırlanmasında Uluğ Bey'in yardımcısı idi. 1415 yılında Uluğ Bey adına astronomi cihazlarının şerhine dair bir eser yazmış, 1420 yılında vefat etmiştir (Sabuhi, 1959: Önsöz).

Uluğ Bey Doğu'da bilimsel çalışmaları ile şairler ve yazarlar tarafından övülen çok nadir sultanlardan biridir. Mesela; Semerkantlı Abdürrazak bir beytinde onu şöyle methetmektedir.

Çün Uluğ Mirza der-ilm-i Hendese

*Ne-tevan yaft der-hezârân medrese*³⁸ (Şehrânî, 2000: 228)

Uluğ Bey'in Zîc kitabı dört bölüm ve astronomi teorisi ile ilgili bir dibaceden oluşmaktadır. Bu kitabın ilk bölümünde yazar o dönemin Çinliler, Hintliler ve Yunanlıların takvimlerinden söz etmektedir. İkinci bölümde pratik astronomi, üçüncü bölümde yıldızlar hakkındaki teorilerini, dördüncü bölümde de astronomi bilimi ile ilgili düşüncelerini aktarmaktadır. Yıllar süren proje ve araştırmalarının neticesinde yıldızların tanımlaması, gündüz, gece, gün, ay ve yıl gibi kavramların tam zamanının belirlenmesi konularında çok önemli astronomi çalışmaları yapmıştır. Semerkant'ta uygun bir ortam ve bilgin bir sultanın var olması 15. yüzyılın ikinci yarısında astronomi ve matematik biliminin zirveye ulaşmasının önünü açmıştır (Şehrânî, 2000: 228). Ama bu ilim maalesef Uluğ Bey'in, oğlu tarafından öldürülmesinden sonra durgunluğa uğrar ve sonunda Semerkant'ın Şeybani Han'ın eline geçtiği 16. yüzyılda rasathanesi yıkılarak kullanılmaz hale getirilir.

Uluğ Bey'in ölümünden sonra öğrencisi, yardımcısı ve oğlu sayılan Ali Kuşçu da Semerkant'ı terk edip İstanbul'a gider ve 1474 yılında burada vefat eder. Uluğ Bey'in rasathanesinin yıkılması, Semerkant'ta siyasî ve toplumsal bir istikrarın olmaması ve bu bilimin diğer uzmanlarının da değişik bölgelere dağılması bu ilmi durgunluk ve inhitata uğratmıştır. Bundan sonra da bu alanda bazı bilim adamları göze çarpmaktadır. Ancak onların hiç birisi dikkat çekici çalışmalar yapamamıştır (Caferi, 2014: 143-144).

Nizâmeddin Ahmed Gilânî, Sultan Hüseyin Baykara döneminin matematikçilerindendir. Sultan Hüseyin'in teşviki ile Gilan'dan Herat'a gelip hikmet ve astronomi bilimleri alanında çalışmalara başlamış, Farsça Zîc-i Mirzayî adlı eserini yazıp Sultan Ebu Said'in torunu Sultan Ali'ye hediye etmiştir (Caferi, 2014: 143).

---

³⁸ *Geometri ilminde Uluğ Bey Mirza gibi birisini binlerce medresede bulamıyorsun.*

Timurlular döneminin bir başka matematikçisi ve müneccimi olarak Seyyid-i Müneccim ismi ile ün kazanan Muhammed-i Hüseyinî ve Rükneddin Âmilî'den bahsedilebilir. Rükneddin'in *Zîç-i Mefâtiḥü'l-Âmâl* adlı eseri, Sultan Ebu Said'e, *Zîç-i Câmî-i Sultanî* adlı kitabı da Mirza Ebu'l-Kâsım-ı Babür'e takdim edilmiştir. Aynı şekilde Pinca Bâb-ı Sultanî adlı eser de onun eserleri arasındadır (Caferi, 2014: 144).

2.1.5. Kitap Yapma ve Kitap Düzeltme Sanatı (Ciltçilik)

Timurluların kitap, kütüphane, ciltçilik ve kitap cildinin süslemesine verdiği emeği ve gösterdiği ilgiyi görmezden gelmek mümkün değildir. Bu sülalenin sultanlarından şehzadelerine kadar hepsi kitap ve kütüphaneyi seven bireylerdi. Şahruh, Baysungur, Uluğ Bey ve Sultan Hüseyin Baykara gibi bazıları ise bu alanda daha büyük çaba göstermişlerdir. Bunların emri ile birçok sanatçı, kitapların istinsah, tezhip ve süslemesi ile uğraşıyordu. Bu dönemde bu sanatkâr ve kitapsever sultanların desteği ile her birisi dünyaya değen nefis ve nadir eserler yaratılmıştır (Caferi, 2014: 229).

Bu dönemde kitapçılık ve hattatlık sanatı yüksek düzeyde ilerlemişti. Baysungur Mirza'nın bizzat kendisi bu dönemin üstat hattatları arasındaydı. Arap alfabesinin altı biçimde en güzel şekilde yazımını konu alan hüsn-i hat konusunda ustaydı. Baysungur Mirza, henüz 20 yaşında iken Meşhed'deki Gevherşad Camii'nin mihrabının önündeki takım kitabesini, sülüs hat ile yazmış, dönemin en büyük Kur'an-ı Kerim'ini de muhakkik hat ile yazıya geçirmiştir (Efzali, 2011: 137-138).

Baysungur yeteneği ve sanatsal zevki ile döneminin en büyük hattatı sayılmaktaydı. Kendisi büyük bir hattat olması yanında diğer hattatlara da çok büyük hürmet gösterirdi. Sonraları Cafer-i Baysungurî adı ile ün kazanan Cafer-i Tebrizî'yi Tebriz'den çağırması, onun gibi diğer hattat ve sanatçıları da Herat'a getirerek bu sanatı Herat Ekolü'nde zirveye ulaştırmıştır. Şahruh döneminin hattatları arasında Sadüddin Tebrizî, Muhammed-i Mutahharî, Şems-i Hirrevî, Maruf-ı Hirrevî, Cafer-i Halife, Abdullah-ı Tabbah, Yahya Şibek Nîşâbûrî, Nureddin Kemâl, Abdullah Kâtib Hirrevî ve Mir Ali Tebrizî'nin adları sayılabilir (Câmî, 2014: 202).

Kitap istinsahı bölgede çok yakın zamana kadar insanların en ciddi ihtiyaçlarından sayılmaktaydı. Bu nedenle farklı kitapların istinsahı sanatın en nefis ve güzel dallarından birine dönüşmüştü. Bu sanatın gelişmesi ile bu dönemde sanat değeri çok

yüksek eserler üretilmiştir. Bunların yanında bu dönem ince sanatların (özellikle hattatlık) en parlak gelişme devri sayılır. Yetenekli ustalar bu alanda otaya çıkararak şiir, edebiyat ve bilimsel konularda yaratılan eserleri istinsah, tezhip ve ciltçilik yoluyla değerli bir ürüne dönüştürüyorlardı. Böyle bir eserin ortaya çıkması süreci çok karmaşık olup birkaç alandaki ustanın çetin çabasına bağlıdır. Bu süreçte kâğıtçı, hattat, ressam, müzehhep ve ciltçi emek sarfetmek durumundadır. Hattat yazılması gereken kitabın hacim ve sayfa ölçüsü gibi özelliklerini göz önüne alarak kâğıtçıya kâğıt siparişi veriyordu. Ondan sonra da hattat istinsah işlemlerine başlardı. Hattat, istinsah sırasında ressam için bazı gerekli yerleri boş bırakırdı. İstinsah işi bittikten sonra, kitap ressama götürülür. Ressam da ona gerekli resimleri çizerdi. Ressamdan sonra, kitap kapakçıya götürülür, kapakçı kapağı tasarlayıp gerekli yerleri altın ve gümüş suyu ile süslerdi. Sonunda kitap birçok tehlikelerden korunması için ciltçiye gönderilirdi. O da kendi yeteneğini kullanarak bu kitabın sıkı ve güzel bir eser olması için tüm çabasını harcar ve eseri bir kitap haline dönüştürürdü. Bütün bu işlemler özel bir tertip ve planla bir nüshanın üzerine uygulanırdı (Şehrânî, 2000: 233).

Böylece birkaç sanatkârın çetin ve sürekli bir çalışmasından sonra güzel bir eser ortaya çıkıyor, böyle meşakkatli bir süreç sonucunda yaratılan kitap, tabi ki hem nadir, hem pahalı oluyordu. Bundan dolayı sıradan kitap okuyucuları bu kitaplara ulaşamıyorlardı. Bu kitaplar genellikle sultanlar, emirler, komutanlar ve devletin yüksek düzeyinde olan kimseler tarafından yaptırılıp onların kişisel kütüphanelerinde saklanılıyordu.

Kitapçılık ve hattatlık sanatı Herat Ekolü'nde bu dönemde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemin üstatlarından Mir Ali Tebrizî, nesih ve talik yazılarını birleştirerek nestalik adı verilen yeni bir yazı çeşidi ortaya çıkarttı. Bu yazı çeşidinin icadı başka yazı çeşitlerinin kullanımını kısıtlıyor, diğer yazı çeşitleri nestalik kadar kullanılmıyordu. Bu yazı çeşidi Sultan Ali Meşhedî ve onun yönetimi altındaki hattatların çabası ile zirveye ulaşmış, Herat yazısı adı ile ün kazanmıştır. Bu yazı yıllardan beri kullanmış olup günümüzde de hattatlar arasında kendisine özel bir yer bulmuştur (Şehrânî, 2000: 234).

2.1.6. Nakkaşlık ve Minyatür

Timur dönemini anlatan tarihlerde saraylarına resimler çizdirdiğine dair ifadeler vardır. Timurlu döneminin tarihçilerden İbni Arabşah, Timur'un ressamlarından olan

Abdülhay Bagdâdî'den söz etmektedir (İbni Arabşah, 1977: 514). Ancak bu resimlerin ne tür resimler olduğu hakkında elde bilgi bulunmamaktadır. Sadece İbn, Arabşah'ın rivayetlerinden Timur'un yaptırdığı binalarda kendi resimlerini bazen gülümser ve bazen de kızgın halde çizdirdiği öğrenilmektedir (İbni Arabşah, 1977: 308).

Timur'dan sonra Herat'ı payitaht olarak seçen Şahruh, kütüphanesinde bulunan kitapların resimlerle süslenmesi için Halil-i Nakkaş başta olmak üzere birçok sanatkârı görevlendirmiştir (Şatır, 1957: 94).

Şahruh oğlu Baysungur da fen bilimleri ve sanat çalışmalarının yapıldığı bir medrese kurmuş, yanında bir de kütüphane açmıştı. Bu medresede Emir Şâh-ı Sebzevârî ve Gıyaseddin gibi birçok ressam ve sanatkâr çalışmaktaydı. Gıyaseddin, Şahruh tarafından bir elçilik heyetiyle Çin'e gönderilmiş, burada Çin'in resim sanatını inceleme fırsatı bulmuştu. Herat sarayının, Çin'in Ming hanedanı ile olan sıkı ilişkileri neticesinde Çin sanatının, Herat Ekolü'nün sanat anlayışı üzerinde bir hayli etkili olduğu görülmektedir. Bu etkilerden bazıları kitap ciltlerinin üzerinde Çinli hurafe hayvanlarının resmedilmesi şeklinde karşımıza çıkmıştır (Rahîmî, 1991: 3).

Herat Ekolü'nde tasvir sanatının ilk başlarda Çin resim sanatının etkisi altında kaldığı bilinmektedir. Herat Ekolü'nün birinci dönemi (15. yüzyılın ilk yarısı) Çin resim sanatı etkisi altında olgunlaşmaya başlamış ve 15. yüzyılın ikinci yarısında zirveye ulaşmıştır. Bu zirve döneminde Herat Ekolü'nün gerek minyatür, gerekse resim sanatında her hangi bir yabancı anlayışın etkisi gözükmemektedir. Bir müddet Çin sanatının etkisi altında kalan ressamlık ve minyatür alanında bu etki uzun süreli olmamış, kendi tarzını oluşturan Herat Ekolü diğer tüm yabancı ekollerin tesirinden kurtulmuştur. 15. yüzyılda yaşamış olan ressamların kitaplara çizdikleri kendilerine has resimlerin o dönemde benzeri görülmemiştir. Böylece resim sanatı Herat başta olmak üzere tüm bölge şehir ve ülkelerinde yaygınlaşmıştır (Rahîmî, 1991: 3).

Ressamlık ve minyatür de Herat Ekolü'nde birçok sanat ve bilim dalı gibi 15. yüzyılın birinci yarısında oluşup olgunlaştı, ikinci yarısında, yani Sultan Hüseyin Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî döneminde zirveye ulaşmıştır. Bu dönemde bu sanatın zirveye ulaşmasında Kemaleddin Behzâd gibi büyük üstatların katkıları büyüktür.

Herat ressamaları önceleri daha çok Firdevsî'nin *Şeh-nâme*'sinin resimlerle süslenmesi için uğraşırlardı. Baysungurlu *Şeh-nâme* bu dönemin ürünüdür. *Şeh-nâme-i Baysungurî* adlı kitap Herat Ekolü'nün şaheserlerindedir. 1429 yılında Mirza Halil, Cafer-i Baysungur, Mevlânâ Ali Musavver, Kıvâmüddin Mücellid, Hoca Gıyaseddin, Ahmed-i Rûm, Seyfeddin Maruf-ı Nakkaş ve Payende Derviş gibi dönemin en büyük hattatları, ressamaları ve müzehhiplerinin yardımı ile Şehzade Baysungur için Herat'ta hazırlanılıp ona sunulmuştu. Bu nüsha şu anda İran Krallık Müzesi'nde ve Gülistan Sarayı'nda saklanmaktadır (Habibi, 191: 447).

Sonraki eserlere bakıldığında Herat Ekolü ressamalarının ilgisini aşk, tasavvuf ve öğüt verici şiirlerin çektiği görülmektedir. Bundan dolayı, Nizâmî'nin hamsesi, Molla Câmî'nin divanı, Nevâtî'nin divanı, Hâfız'ın divanı ve Sa'dî'nin Gülistan ve Bostan'ı gibi birçok eserin çok özenli bir şekilde minyatürlerle süslediği görülmektedir.

Timur dönemi kaynaklarında Seyyid Ahmed-i Nakkaş, Hoca Ali Musavver, Derviş Muhammed-i Horâsânî, Mevlânâ Emir Halil, Hoca Gıyaseddin, Mîrek-i Nakkaş adıyla meşhur olan Emir Rûhullah, Mevlânâ Hacı Muhammed, Üstat Kasım Ali Çihre-güşa vb. birçok mümtaz şahsiyet ve onların eserleri ile ilgili bilgi verilmiştir (Caferi, 2011: 121). Ama şüphesiz ki Herat Ekolü'nün yetiştirdiği en büyük ressam Kemaleddin Behzâd'tır. Behzâd, İslam dünyasının en büyük ressamı olarak kabul edilmektedir. 1450'de Herat'ta doğan Behzâd, küçüklüğünde babası ve annesini kaybederek yetim kalmış bir kişidir. Sultan Hüseyin Baykara'nın kütüphane yöneticisi olan Mîrek-i Nakkaş onun bakıcılık ve eğitimini üstlenmiştir. Behzâd zeki bir çocuk olduğundan Mîrek-i Nakkaş'ın sanatına ilgi duyarak ressamlığı öğrenmiştir. Behzâd, bir taraftan Mîrek-i Nakkaş'ın çabaları, diğer yandan da kendi zekâ ve istidadıyla Herat'ın bilim ve sanatsever ortamında büyük bir ressam olarak ortaya çıkmıştır. Hund-ı Mir'in rivayetine göre Behzâd'a, özellikle Sultan Hüseyin tarafından çok lutuf ve ihsanda bulunulmuş ve onun bu lutuf ve ihsanları sayesinde Behzâd her yönden rahat ve huzurlu bir hayat yaşamıştır (Rahîmî, 1991: 2).

Behzâd, Herat'ın Şeybani Han'ın eline geçmesinden sonra da burayı terk etmedi. Ancak, Şah İsmail 1501 yılında Herat'ı ele geçirdiği zaman, Behzâd ve diğer meslektaşları Hoca Mîrek, Kasım Ali ve Hacı Muhammed'i Tebriz'e götürmüştür. Hayatının sonlarında yine Herat'a dönen Behzâd, 1547 yılında burada vefat etti. Cenazesi Herat'ın Kûh-ı Muhtar adlı mahallesinin Pür-Nakş u Nigar denilen

mezarlığına gömüldü (Rahîmî, 1991: 84). Behzâd'tan sonra Şah Muzaffer-i Nakkaş, Mîrek-i Nakkaş ve Celaleddin gibi şahsiyetler takipçisi olmuştur.

Herat Ekolü'nün resim ve minyatür alanında ortaya koyduğu birçok eser bulunmaktadır. Bunların bazıları şunlardır:

Bu dönemin en dikkat çeken mekânı Herat Camii'dir. Bu camiye Sultan Hüseyin Baykara ve bilge veziri Ali Şîr Nevâî döneminde çok değer verilmiştir. Şahruh ve Sultan Hüseyin Baykara'nın desteği ile gerçekleştirilen uzun süreli bir proje içinde Mîrek-i Nakkaş'ın çalışmalarıyla bu cami muarrak çiniler, onların üzerine yazılan yazılar ve ilginç tezhipleri ile çok ince ve maharetli bir şekilde süslenmişti (Rahîmî, 1991: 14).

Şahruh'un eşi Gevherşad Aga'nın gayreti ile Herat'ta yaptırılan Medrese-i Günbed-i Sebz adlı binanın da resim ve süslemeleri de Herat Ekolü'nün özelliklerini taşımaktadır.

Sa'dî'nin 1427'de minyatürle süslenmiş olan *Gülîstan* kitabı da Herat Ekolü süslemeleriyle ünlüdür. Cafer-i Baysungur tarafından minyatür ve süslemelerle bezenen bu eser, Herat'ın Baysugurlu Kütüphanesi'ne ait olup şimdi yurt dışında bir sanat mecmuası tarafından saklanmaktadır (Rahîmî, 1991: 29).

Bu ekole ait olan başka bir eser de 1502 tarihli Hâfız'ın altın suyu ile parlatılarak yazılan minyatürlü divanıdır. Bu nüsha Sultan Hüseyin oğlu Feridun'un emri ile Herat'ın ünlü hattat ve ressamlarından olan Muhammed Hasan tarafından çalışılan dört yapraklı oldukça bakımlı ve hoş bir minyatüre sahip bir kitaptır. Bu nüsha Sultan Hüseyin Mirza'ya sunulmuştur (Rahîmî, 1991: 55).

Diğer bir nüsha da muhtemelen 1514-1519 yılları arasında istinsah edilen Sa'dî'nin *Gülîstan*'ıdır. Bu eserin baş kısmında, Behzâd tarafında yapılan üç yapraklı bir minyatür bulunmaktadır. Eser şu an Oxford'da Badlian Kütüphanesi'nde saklanmaktadır (Rahîmî, 1991: 58).

2.1.7. Mimarlık

Timur 14. yüzyılın ikinci yarısında Semerkant'ı imparatorluğunun başkenti olarak seçtiği zaman her şeyden önce buranın imarına büyük önem vermiştir. Şehrin eski kalesini tamir ettirerek yeniden canlandırmış ve han, hamam, cami, medrese, su

havuzları ve saraylar gibi birçok binalar yaptırarak çok kısa bir sürede Semerkant'ı dünyanın en bayındır şehirlerinden birisi haline getirmiştir. Semerkant şehrini genişletmek için şehrin civarında köyler imar ettiren Timur, aynı zamanda eşlerinin de binalar yaptırmasını teşvik ediyordu. Örneğin Melik Aga Hatun'a Bâğ-ı Çınar sarayını, Tuman Aga'ya Bâğ-ı Bihişt sarayını, Begi Sultan Hatun'a da Bâğ-ı Şimal sarayını yaptırmıştır. Bunların çevresine de birçok saraylar inşa edip bağ ve bahçeler yaptırarak şehri güzelleştirmeye çalışmıştır (Caferi, 2014: 70).

Timur ihtişamlı yapılar seven bir kişiliğe sahipti. Bu sebeple kendi döneminde Asya kıtasının değişik bölgelerinden ünlü yapı ustalarını ve zevk sahibi mimarlarını Semerkant'a toplayarak birçok bina yaptırmıştır. Onun tüm bu faaliyetleri bir taraftan Herat'ın bir ekol yaratacak kadar mimari yönden gelişmesine katkı sağlarken, diğer yandan da bu konuda ortaya koyduğu zevk ve çalışma aşkı şehzadelerine de yansdı. Böylece mimarlık da diğer sanat dalları gibi Herat Ekolü'nde en parlak çağlarını yaşamıştır (Caferi, 2014: 69).

Mimarlık sanatının zemini de diğer sanatlar gibi Timur döneminde oluşmuştur. Onun döneminde birçok gösterişli ve zevkli binalar yapılmış, böylece mimarlık sanatı zirveye doğru adım adım ilerlemiştir.

Şahruh, Timur'un vefatından sonra Herat şehrini imparatorluğun payitahtı olarak seçtiğinde şehrin kalesi daha önceki savaşıardan dolayı büyük zarar görmüş ve yıkılmak üzereydi. Daha önce hiç tamirat görmeyen kalenin yalnızca duvarları kalmıştı. Şahruh kaleyi kısa sürede tamir ettirerek mevzilerini sağlamlaştırdı (Câmî, 2014: 33).

Şahruh döneminde Herat'ta birçok mimari eser bina edilmiştir. Şahruh'un emri ile Kıvâmüddin Mimar tarafından 1410-1417 yılları arasında yapılan Herat'ın medrese ve tekkesi, aynı tarihlerde Gevherşad Aga'nın emri ile yapılan Meşhed Camii ve yine Gevherşad'ın emri ile yapılan Herat Musallası bu yapıların sadece bir kaçıdır. Gevherşad Aga, Meşhed Camii'nin yapımı biter bitmez 1417'de Herat Musallası'nın inşa edilmesi emrini vermiştir. Musallayı yapan mimar, dönemin usta mimarlarından İmâdüddin Hirrevî'dir. Hirrevî, Herat Musallası'nın yapımını 1438 yılında bitirmiştir. Gevherşad Hanım ömrünün 21 yılını bu musalla projesinin uygulamasına harcadı (Hümayun, 2001: 22).

Herat Musallası Şahruh'un hanımı Gevherşad Aga'nın emriyle yapım işleri başlatılan bir külliye adıdır. Bu külliye daha sonraları yapılan ilavelerle, Gevherşad Medrese ve Camii, Sultan Hüseyin Baykara Medresesi, Ali Şîr Nevâî Camii, Kuran-ı Kerim'i hıfz etme yeri, hastane ve İhlasiye Medresesi'nden oluşmaktadır. Bütün musalla binalarının on tane minaresi bulunmaktadır. Bu on minareden dört tanesi Gevherşad Medresesi'ne, iki tanesi Gevherşad Camii'ne ve kalan dört minaresi de Sultan Hüseyin Medresesi'ne aittir (Efzali, 2011: 109). Musalla o dönemde ilim ve sanatın beşiği sayılmaktaydı. Ancak ülkede yıllar boyunca süren savaşlar ve istikrarın sağlanamaması nedeniyle bu binaların büyük bir kısmı yıkılıp yok olmuştur.

Sultan Hüseyin Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî döneminde Herat'ta yüzlerce eski bina yeniden tamir edilmiştir. Aynı zamanda Sultan Hüseyin Baykara'nın mezarı, adına yaptırılan medrese, İhlasiye Medresesi ve Camii, Darülhuffaz, hastane, hamam ve han gibi 370'ten fazla yeni bina inşa edildi (Şigüfte, 2008: 354). Nevâî bu binaların nasıl yapıldığını, bütçesinin nereden sağlandığını ve bu binalarla ilgili bütün bilgileri detaylı bir şekilde aktarmak için *Vakfiye* adlı eserini yazmıştır.

Bu dönemin ünlü mimarları arasında Mevlânâ Sâlihî, Mevlânâ Binâî, Mevlânâ Muayyen ve Hoca Muzaffer'den söz etmek mümkündür.

Herat, tarihin farklı dönemlerinde Horasan bölgesinin önemli şehirlerinden biri olarak tanınmıştır. Ama şüphesiz onun en görkemli dönemi, Herat ekolünün yaşandığı dönem olan 15. yüzyıldır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Herat Ekolü ve Temsilcileri

Herat Ekolü eserleri ve eylemleriyle bilimsel, kültürel ve edebî alanda kalıcı etkiler oluşturan bilginlerin adı ile süslenmiştir. Bu bilginlerin başında Sultan Hüseyin Baykara'nın ilim ve sanatsever veziri Emir Ali Şîr Nevâî gelmektedir. Nevâî, Sultan Hüseyin'in sarayında 30 yıl boyunca siyasî görevlerle uğraştığı halde, hem kendisinin kişisel gayretleri ve hem de siyasî konumundan yararlanarak Horasan'ın âlim ve sanatkârlarına her türlü desteği vermiştir. Onun bu gayretleri sayesinde Herat, 15. yüzyılın ikinci yarısında bilimsel ve kültürel çalışmalarla donanmış bir merkeze dönüşmüştür. Devletin en üst kademesinde bulunduğu halde âlim, sanatkâr ve erdemli kişilere karşı hiçbir zaman gurur ve kibirle davranmamıştır. Aksine onlarla hep bir dost, öğrenci ya da hocaları gibi ilişki kurmuştur. Bulduğu siyasî makamı daima ilim, kültür ve sanatın ilerlemesi için bir araç olarak kullanmıştır. Güçlü zekâsı ve üstün yönetim kabiliyeti sayesinde Herat Ekolü'nün ikinci yarısında ilim ve sanatı zirveye ulaştırma başarısına sahip olan Nevâî, bu sayede ilim ve sanatın bütün alanlarını güçlü kişiliğinin etkisi altına almıştır.

Nevâî 30 yıl süresince iktidarda siyasî iktidar sahibi iken, Herat sarayında âlimler ve sanatkârlardan oluşan bir topluluk meydana getirdi. Bu sebeple Herat'ı döneminin bilimsel ve kültürel merkezi haline dönüştürdü. Ali Şîr Nevâî farklı yönlerden bu akımı (Herat Ekolü) etkileyip ilim ve sanatı zirveye ulaştırdı. Medrese, cami, tekke ve hastaneler inşa etmek, Türkçe ve Farsça şiirler yazmak, bilimsel ve sanatsal eserlerin telifi, âlimler ve sanatkârlara maddî ve manevî destek vermek suretiyle bu ekolde çok güçlü bir etki bırakmıştır. Nevâî, bilim adamları ve sanatkârların siyasî açıdan güvencede olmaları, müreffeh bir hayat yaşamaları ve her türlü endişeden uzak bir şekilde bilim ve sanatla uğraşmaları ve güzel eserler üretmeleri için sarayda onlara her türlü imkânı sağlamış, eğitim ve öğretim konusunda sınırsız bir destek

vermiştir. Sağlanan bu kolaylıklar ve verilen destek kısa sürede etkisini göstermiş ve bu sayede Herat büyük bir ilim ve sanat merkezi haline dönüşmüştür. Nevâî, kendisini âlimler ve sanatkârların hizmetkârı ve öğrencisi olarak görmüştür. Nevâî'nin Herat Ekolü temsilcileriyle ilişkileri gözden geçirildiğinde bu ekolün Câmî ve Behzâd gibi yetenekli temsilcileri onun desteği ve himayesi sayesinde üstün makamlara eriştikleri görülecektir.

3.1. Emir Ali Şîr Nevâî

Emir Nizâmeddin Ali Şîr Nevâî, Gıyaseddin Kîçkine Bahşî'nin (Kîçkine Bahadır) oğludur. Sultan Hüseyin Baykara tarafından kendisine verilen unvanlarla birlikte künyesi "*Rüknü's-saltana İ'timâdü'l-mülkü ve'd-Devle ve Mukarreb Ahzaratü's-sultani Nizamü'l-millete ve'd-Din Emir Nizâmeddin Ali Şîr Nevâî ve Fânî*"dir (Şigüfte, 2008: 111). Hund-ı Mir ve diğer tarihçilerin rivayetlerine göre Ali Şîr Nevâî, Şahrüh döneminde 17 Ramazan 844/9 Şubat 1441'de Herat'ın Devlethane-i Seripul-i Tulki köyünde dünyaya gelmiştir (Eşik, 1999: 49; EHzali, 2011: 160).

Dedeleri Timur'un oğlu Ömer Şeyh Bahadır zamanında yüksek makamlara ulaşmışlardı. Semerkantlı Devletşah'a göre Nevâî'nin babası döneminin her yönden bilgili insanlarından olup Çağatay ulusunun beylerinden ve Sultan Ebu'l-Kâsım'ın emirlerindendi (Browne, 2003: 495). Ebu'l-Kâsım'dan sonra saltana geçen Ebu Said'in yanında da değer ve saygı görmüştü. Ali Şîr Nevâî'nin kendi ifadelerine istinaden babasının yedinci cediti Çağatay ulusundan idi (Şigüfte, 2008: 115).

Nevâî'nin anne tarafından dedesi Baykara Mirza'nın baş emiri olan Şeyh Ebu Said Çeng'dir. Babası Timurlular sarayında makam ve görev sahibi olduğu için Nevâî de küçüklüğünden itibaren sultan ailesi ile birlikte büyümüştür. Ama onun bu aile ile gerçek bağı Sultan Hüseyin Baykara ile sütkardeşlikleriydi (Barthold, 1981: 22).

Babası Kîçkine Bahadır, oğlunun eğitimi ve olgun bir insan olarak yetişmesi konusunda her türlü gayreti göstermiştir. Bu konu ile ilgili Devletşah şöyle demektedir: "*O, bahtlı oğlunun ilim ve fazilet gömleği ile süslenmesi ve hidayet nurunun üzerine tecelli etmesi için sonsuz bir çaba içerisinde idi*" (Browne, 2003: 495). Anlatıldığı üzere Nevâî'nin babası ve babaannesini Sultan Hüseyin'in dedesi Baykara Mirza'nın hizmetindeydi. Bu nedenle çocuklukta Nevâî ile Sultan Hüseyin

Baykara aynı okulda okumuşlar, bu dönemde aralarında şöyle bir anlaşma yapmışlardır: “*Hangimizin bahtı açılırsa, diğerini unutmasın*” (Barthold, 1981: 23).

Şahruh’un 1447 yılında vefatından sonra Herat’ta anarşi ortaya çıkmış ve Kîçkine Bahadır vatani olan Herat’tan ayrılmak zorunda kalmıştı. Aralarında küçük Nevâî’nin de bulunduğu bütün ailesi ile Herat’ı terk edip Irak’a doğru yola çıkmış (Şigüfte, 2008: 11), bu yolculuk esnasında Nevâî, dönemin büyük tarihçisi ve *Zafer-nâme* kitabının yazarı olan Şerefeddin Ali Yezdî ile Yezd’de tanışmıştır.

Bu ayrılık çok uzun sürmemiş, Herat tahtına Ebu’l-Kâsım-ı Babür’ün geçmesi ile ailenin sıkıntıları çözümlenip tekrar Herat’a dönmüşler ve babası yeniden Ebu’l-Kâsım-ı Babür’ün hizmetine girmiştir.

Ali Şîr 1450 yılında daha 10 yaşında iken Sultan Ebu’l-Kâsım-ı Babür’le yakınlaşmış, sık sık onun yanına gidip gelmeye başlamıştır. Zekâsı ve yeteneğiyle Ebu’l-Kâsım’ın dikkatini çeken Ali Şîr, hükümdarın “oğlum” hitabıyla büyük teveccüh kazanmıştır (Browne, 2003: 495).

Ebu’l-Kâsım-ı Babür gibi ilimşinas bir sultanın sarayında bulunmak Nevâî için büyük bir nimet ve fırsat idi. Nevâî de içinde bulunduğu bu geniş imkanlardan sonuna kadar yararlanmasını bilmiş, kendisini her türlü fen ve bilim alanlarında geliştirmiştir. Özellikle şiir ve sanatta büyük mesafe kat etmiştir. Bu konuda Semerkantlı Devletşah, Nevâî hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “*Ebu’l-Kâsım-ı Babür şiir ve sözü iyi bilen hüner-perver bir şair idi. Emir Kebir’in şiir tabiatını övüp pek çok kere onun Türkçe ve Farsça şiirlerinden örnekler okurdu ve onun şiirlerinin güzelliğine hayran kalır, onu çeşitli hediyelerle ödüllendirip hakkında hep hayır duada bulunurdu*” (Browne, 2003: 495).

Bu dönemde Nevâî, ailesi ile birlikte birkaç yıl Herat’ta rahat bir yaşam sürdürdü. Bu sırada Sultan Hüseyin de Herat’ta idi ve Nevâî ile aynı medresede eğitim görüyorlardı. Babası da önce Sebzevâr ve daha sonra Ester-âbâd hâkimi olarak görev yapıyordu. Nevâî’nin ailesi onun eğitimine büyük önem veriyor ve bu konuda ona her türlü destek ve eğitim imkânını sağlıyordu (Şigüfte, 2008: 126).

Nevâî her türlü ilim ve sanat alanında kendisini geliştirmişti. Ancak onun ilgisini her şeyden çok edebiyat çekiyor ve onunla adeta dost oluyordu. Çocukluğunda Sa’dî’nin *Bostan* ve *Gülistan*’ı ve özellikle Şeyh Attâr-ı Nîşâbûrî’nin *Mantıku’t-tayr*’ına büyük

ilgi duyuyor ve bu eseri sürekli yanında taşıyarak okuyup ezberliyordu (Hikmet, 1984: 52).

Nevâî'nin yetişmesi için gereken edebi ortam, ona her yerden daha çok evinde hazır idi. Çünkü babası edebiyat, ilim ve sanatsever bir kişiliğe sahipti. Aynı zamanda dayıları olan Mir Seyyid Kâbilî ve Mir Muhammed Ali kendi dönemlerinin ünlü şairlerindendi. Nevâî bu konuyu kendisine ait *Mecâlisü'n-Nefâyis* adlı tezkiresinde şöyle anlatmaktadır: “*Mir Seyyid, fakirin dayısıdır. O, şiirde yetenekli bir kişiydi. Türkçe şiire Farsçadan daha meyilliydi*” (Hikmet, 1984: 52). Aynı eserinde başka bir dayısından da şöyle söz eder: “*Mir Muhammed-i Kâbilî, Mir Seyyid-i Kâbilî'nin kardeşiydi. Garîbî mahlası ile şiir yazardı. Tatlı dilli, güzel huylu bir genç idi. Birçok müzik aletlerini kullanan, hüsn-i hatta da yetenekli olan bir kişi idi. Musiki biliminden haberdar olup sultan ona çok sevgi gösterirdi. Bu Türkçe beyit onundur.*

Derd ü hâlimden eger gâfil eger âgâhsın

Hîç gam yok kim manga sen dilber û dil-hâhsın” (Hikmet, 1984: 23)

Nevâî'nin babasının evinde sürekli şairler toplanıp şiirler okur, şiir, sanat ve edebiyatta müzakereler ve tartışmalar yapılırdı. Bunların hepsi genç Nevâî'nin ruhuna edebiyat sevgisini ve zevkini yerleştirmişti.

Nevâî'nin bilimsel ve sanatsal çalışmaları çocukluk çağında okuyup öğrendikleriyle yetinmeyip Türkçe ve Farsça şiirler yazmaya başlamasıyla yeni bir döneme girmiştir. Nevâî'nin tam olarak ne zaman şiir yazmaya başladığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Muhtemelen şiir yazmaya 10 ya da 12 yaşlarında başlamıştır. Çünkü çocukluğunda döneminin büyük şairi Mir Şâh-ı Sebzevârî ile yaptığı mektuplaşmalardan *Mecâlisü'n-Nefâyis*'te bahsetmektedir. Emir Şâh-ı Sebzevârî vefat ettiğinde Nevâî 12 yaşında idi (Hikmet, 1984: 23-24).

Nevâî'nin gençlik zamanlarında Heratlı büyük Türk şairi Lutfî yaşlılık dönemindeydi. Nevâî, Lutfî'yi hep hocası olarak anmaktadır. Lutfî de genç Nevâî'nin yeteneğine inanmış, ona gereken değeri vermiştir. Bir gün Lutfî, Nevâî'nin yazdığı yeni şiirlerinden birini kendisine okumasını ister. Bunun üzerine Nevâî de ona aşağıdaki matla ile başlayan gazelini okur.

Ârızın yapgaç közümden saçılır her lahza yaş

Böyle kim peyda bolur yıldız nihan olgaç kuyaş

Lutfi, Nevâî'nin bu beytini duyunca çok şaşırır ve şu ifadelerle ona seslenir: “*Eğer mümkün olsaydı, benim Türkçe ve Farsça olarak yazdığım 10 ya da 12 bin beytimi senin şu gazelinle değiştirdim*” (Melleyuf, 2000: 496).

Nevâî, Sultan Hüseyin Baykara ile birlikte Ebu'l-Kâsım-ı Babür'ün yaşlılığına kadar yanındaydı. Ebu'l-Kâsım-ı Babür Meşhed'e yolculuk ederken Sultan Hüseyin ve Nevâî'yi de kendisi ile birlikte götürmüştü. Babür Mart 1457'de vefat etti. Onun vefatından sonra Nevâî, ilim öğrenmek için Meşhed'de kalmaya devam etti. Bu sırada Sultan Hüseyin Meşhed'den ayrılıp başka illere giderek siyâsî işlerle uğraşıyordu. Nevâî ve Sultan Hüseyin Baykara, Babür'ün vefatından sonra 12 yıl birbirlerinden ayrı kaldılar. Ali Şîr bu dönemi önce Meşhed'de, sonra da Semerkant'ta ilim ve sanat öğrenmek suretiyle değerlendirmiştir (Barthold, 1981: 32).

Ebu'l-Kâsım-ı Babür'den sonra Herat hükümdarlığına İbrahim Sultan geçti. Nevâî'nin babası ve Herat'ın âlimlerinin birçoğu Sultan İbrahim'den rahatsız olarak Semerkant'a gittiler. Nevâî 16 yaşında iken babası Kîçkine Bahadır 1457'de vefat etti.

Nevâî'nin babası hayatta iken onu gölgesinde barındıran kişi Ebu'l-Kâsım-ı Babür'den başkası değildir. Onun ölümünden sonra da babası Kîçkine Bahadır'ın gölgesinde her türlü desteğine sahipti. Daha gençlik döneminde zamanının bütün ilim ve sanatlarındaki eşsiz yeteneğiyle kendisini kanıtlamıştır. Nevâî'nin bu başarısının altında iki sebep vardır. Birincisi ailesinin ona gösterdiği itina, ikincisi de küçük yaştan itibaren Ebu'l-Kâsım-ı Babür sarayında bulunması ve sarayda birçok ünlü şairin eserleri ve divanlarını okuyarak bunlardan yararlanmasıdır. Ana dili Çağatay Türkçesi ile birlikte Arapça ve Farsçaya da bu dillerde eser yazacak kadar hâkimdi. Aynı zamanda bu dilleri sadece öğrenmekle yetinmiyor, bu diller aracılığı ile bütün Doğu'nun şair ve yazarlarının eserleriyle tanışıp kendini yetiştirmeye devam ediyordu. Bunlara ilave olarak kendi döneminde yaygın olan müzik, matematik ve felsefe gibi diğer bilim dallarında da birikimini genişletiyordu. Şiir ve musiki konusunda kabiliyetli olduğu daha çocukken bilinmekteydi. Çünkü 10 yaşında iken şiirler yazmış, musiki bilimi ile ilgili güzel teoriler ortaya koymuştu (Şigüfte, 2008: 123). Nevâî gençliğinde birçok şairin divanını okumuş, aynı zamanda kendisi de

şiiirler yazmıştı. Diğđer taraftan, siyasette de engin bir bilgi birikimi elde eden Nevâî, Horasan'ın toplumsal ve siyasal durumunu da yakından takip ediyordu.

Nevâî, Meşhed'de ikamet ettiği sürede Seyyid Hasan-ı Urd-ı Şi'r ve Şeyh Kemal-i Türbetî gibi şairlerle tanışmıştı. Onlar da Nevâî'nin değerini anlayıp onunla dostluk kurmuşlardı. Bir müddet Seyyid Hasan-ı Urd-ı Şi'r'in himayesi altından bulunmuştu. Nevâî ona babası gözü ile bakıyor ve çok saygı gösteriyordu. Seyyid Hasan-ı Urd-ı Şi'r tasavvuf ve irfana meyilli bir kişiydi. Türkçe şiirler de yazıyor, Nevâî'yi de bu işe teşvik ediyordu. Urd-ı Şi'r gerçekten, hem bir bilim adamı hem de toplumu iyi tanıyan bir kişiliğe sahipti. Nevâî, tezkiresinde onu şu ifadelerle anmaktadır: “*Seyyid Hasan-ı Urd-ı Şi'r, benim babam gibi idi. Türk ve Fars halkı içinde ondan daha mükemmel bir kişi görmedim*” (Hikmet, 1984: 497). Nevâî sonraları onun adına ve onun hayatını anlatmak için Hâlât-ı Seyyid Hasan-ı Urd-ı Şi'r kitabını yazmıştı.

Nevâî tahminen 18 ya da 19 yaşlarında Abdurrahman Câmî ile tanışır. Nevâî'nin yeteneği ve bilimine inanan Câmî onu hem öğrencisi, hem de oğlu olarak görmüştür. Onların bu ilişkisi çok kısa sürede iki büyük bilgin ve şairin dostluğuna dönüşmüştür.

Ebu Said, Herat tahtına geçtikten sonra Ali Şi'r Nevâî Meşhed'den Herat'a Ebu Said'in yanına gelerek onunla çalışmak ister. Ama Ebu Said tarafından sıcak karşılanmadığı için Semerkant'a gitmek zorunda kalır. Mir Huand'ın rivayetine göre Nevâî Semerkant'ta Hoca Celaleddin Fazlullah Ebu Leysî'nin tekkesine yerleşir (Sabuhi, 1959: 1). O dönemde Ebu Leys, çok âlim ve fakih bir kişi olarak bilindiğinden Ebu Hanife-i Sâni lakabı ile anılıyordu (Eşik, 1999: 61)

Nevâî'nin babası, Sultan Ebu Said'in siyasî muhalifi olduğu için vefatından sonra bütün mal ve mülkü Ebu Said tarafından gaspedilmiştir. Bundan dolayı Nevâî Semerkat'a gittikten sonra maddi açıdan büyük zorluklarla karşılaştı. Ama bu zorluklara rağmen ilim öğrenmeye ara vermemiş, çalışmalarına devam emiştir. Zaten kısa bir süre sonra gerek yeteneği ve zekâsı, gerek ona oğlu gibi bakan Hoca Ebu Leys'in yardımı ile Semerkant'ta büyük bir saygı ve itibar kazanmıştır (Barthold, 1981: 48).

Nevâî, Semerkant'ta bir yandan Lutfî, Atâyî, Sekkâkî gibi büyük Türk şairlerin edebiyat ve şiir mirası ile yakından ilgileniyor, diğđer yandan da Semerkant'ın kültürel ve bilimsel birikimi olan eserleri, özellikle Uluğ Bey'in rasathane ve

medresesini inceliyordu. Ayrıca Semerkant'ta geçirdiği çetin hayat şartları ve edindiği tecrübe, onun kişiliğinin iyice olgunlaşmasında önemli bir rol oynamıştır.

Ebu Said'in ölümünden sonra Sultan Hüseyin Baykara 1469'da Herat'ı fethetti. Henüz tahta geçer geçmez Semerkant hâkimi olan Hacı Bey'e bir mektup göndererek çocukluk dostu Ali Şîr Nevâî'yi Herat'a göndermesini ister. Nevâî Herat'ın fethinden 29 gün sonra, 14 Mart 1469'da Herat'a gelir. Sultan Hüseyin Baykara da kendisini saygıyla karşılamış, böylece Nevâî, Sultan Hüseyin'in sarayına yerleşmiştir (Şigüfte, 2008: 133).

Nevâî önce sultanın mühürdarlığı görevi ile devlet işlerine başlamış, sultandan sonra ikinci derecede yüksek makam olan sadrazamlığa kadar yükselmiştir. 1474 yılında devlet işlerinden çekilmek istemiş, fakat Sultan Hüseyin bu isteğini kabul etmemiştir. Görevine devam eden Nevâî 1487 yılında Ester-âbâd valiliğine tayin edilir. Bir sene sonra tekrar devlet görevlerinden ayrılmak istemiş, bu kez sultan bu talebini kabul etmiştir. Herat'a dönüp inzivaya çekilen Nevâî, 3 Ocak 1501'de kalp krizinden vefat eder (Vahidi, 1967: 10).

Sağlık durumu hayatının son günlerine kadar iyiydi. Yaşlılığına rağmen hiçbir zaman taht-ı revan kullanmamış, tam tersine at binmek suretiyle sürekli bir spor yapma alışkanlığı edinmişti. Nevâî ve Sultan Hüseyin Baykara'nın son buluşması Herat'a girmeden birkaç km uzaklıkta gerçekleşmişti. Baykara, Ester-âbâd yolculuğundan dönüşte Nevâî onu karşılamak üzere şehir dışına çıkmıştı. Sultanı görüp kendisine yaklaşınca atından inerek saygısını göstermek amacıyla yanına giderek eğildi. Tam bu sırada yere düşen Nevâî, baygınlık geçirir. Onu kendine getirmek için sultan birçok sorular sorar, ama o hiç cevap veremez. Mahfe (sedye) ile şehre taşınan Nevâî'nin tedavisinde hekimler ihtilafa düşerler. Hayatının son günlerinde hep yanında olan ünlü tarihçi Hund-ı Mir o günleri şu ifadelerle anlatmaktadır: *"Becerikli hekim Abdülhay Tunî hiç vakit kaybetmeden Nevâî'yi Herat'a götürüp diğer hekimlerin istişaresi ile onu hemen tedavi etmek istiyordu. Ama yolda onun durumu kötüleşmişti. Hund-ı Mir'in önerisiyle damar kesme yöntemini uyguladılar. Bunun da hiçbir faydası olmadı ve ünlü şairin durumu gittikçe kötüleşmeye başladı ve sonunda 3 Ocak 1501'de hayata gözlerini kapattı"* (Şigüfte, 2008: 152). Nevâî, Herat'ın Hıyaban mevkiinde kendi yaptırdığı camide medfundur.

3.1.1. Nevâî'nin Ahlakı ve Kişiliği

Nevâî'den bahseden hemen hemen bütün kaynaklar onun hakkında olumlu cümlelere yer vermiştir. Onun kişiliği hakkında olumsuz ifadeler kullanan kaynak çok sınırlıdır.

Hindistan fatihi Zahîrüddin Muhammed Babür, *Tüzük*'ünde Nevâî'nin ahlakı ve kişiliği ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “Nevâî'nin mizacı nezaket ve zarafetle meşhurdur. Halk onun nezaketini, siyasî makamının bir gereği olarak biliyordu, ancak aslında öyle değildi. Bu, onun huyu ve karakterinin bir yansıması idi. O, Semerkant'ta yoksul ve sıkıntılı günler geçirdiği dönemde de gayet nazik ve kibar bir insandı” (Hanan, 1926: 108).

Semerkantlı Devletşah onunla ilgili şunları ifade etmiştir: “Bu büyük emir din ve devlet hamisi, millet ve şariat destekçisidir. Günümüzün sultanı onun faydalı öğütlerinden yararlanmaktadır. Devlet görevlileri onun güzel sohbetlerinden hoşnutturlar. Onun meclisi erdemli kişilerin hedefi ve yüksek dergâhı da yoksullar ve fakirlerin müracaat ettiği yerdir. Bereket sofrası misafirlere hep açıktır” (Browne, 2003: 496).

Devletşah, tezkiresinin başka bir bölümünde de Nevâî'nin ahlakı hakkında şöyle demektedir: “Güneşi tavsif etmek, kişinin aklının eksikliğini gösterir. Bu büyük emirin vasfı ve kişiliğini herkes bilmektedir. Faziletinin ve himmetinin yüceliği dünyanın her tarafında yayılıp göklere kadar çıkmıştır. Bu tezkirede onun özelliklerini ne kadar anlatsak azdır. Ama tezkireciliğin gereği biz bu kitapta onun vasıflarından sadece bir kısmını anlatabildik” (Browne, 2003: 495).

Zeynüddin Mahmud Vâsîfî, *Bedayü'l-Vikâye* adlı eserinde Mevlânâ Muhammed Bedehşî'den şu olayı nakletmektedir: “Emir-i Kebir Ali Şîr Nevâî telif etmiş olduğu *Hamse*'sini Sultan Hüseyin Baykara adına düzenlemişti. Kitabın takdimi sırasında Sultan Hüseyin de Nevâî'ye şöyle der: “Çoktan beridir, aramızda çözülmemiş bir mesele var. Bu gün o meselenin çözülmesi gereken gündür.” Mesele şu idi: Sultan Hüseyin çoktan beri Nevâî'ye karşı içinde samimi bir sevgi beslemektedir. Bunun sonucu olarak da onu kendisinin pîri sayıyor, kendisini de onun müridi kabul ediyordu. Ali Şîr Nevâî ise bunun tam tersini iddia ediyordu. Bu konuyu sürekli tartışıyorlar, mesele bir türlü sonuca bağlanmıyordu. Konu uzadığı için bir gün Sultan Hüseyin, Ali Şîr'e şu soruyu sorar. “Pîr kim ve mürit kimdir?” Ali Şîr şöyle

cevap veriyor: “Mürit, pîrin her dediğini yerine getirmekle mükellef olan bir kimsedir.” Tam o sırada Sultan Hüseyin kendisine has olan atının getirilmesini emreder. Sonra Ali Şîr’e dönerek şöyle der: “Öyle ise şimdi siz müritsiniz, ben de pîr. Benim pîriniz olarak sizden muradım odur ki siz bu ata binin ve biz de atın önünde sizi uğurlamak için yayan yürüyelim.” Böyle bir durumda Nevâî’nin ata binmekten başka bir çaresi yoktu” (Ferruh, 1996: 53-54).

Çocukluğundan beri Nevâî’nin yanında yetişen ve büyüyen tarihçi Hund-ı Mir, ölüm zamanında da Nevâî’nin yanında idi. O, Nevâî’nin vefatından sonra onun ahlakı ve kişiliği ile ilgili *Mekârimü’l-Ahlak* adında bir eser yazmıştı.

Nevâî’nin karakter özelliklerinden birisi de onun tevazu sahibi bir kişi olmasıdır. *Mecâlisü’n-Nefâyis* adlı tezkiresi incelendiğinde kendisinde bahsederken sürekli “fakir” ifadesini kullandığı görülecektir. Kendisi sadık ve dürüst bir kişi idi. Doğru ve sadık insanları severdi. Hayatı boyunca bütün zenginliğine rağmen, içki ve kumar gibi kötü alışkanlıklardan sürekli uzak durmuştur. Mal ve mülk açısından zengin bir adamdı ve devletten maaş almazdı. Kötü işlerden nefret ederdi. *Habîbü’s-Siyer* tarihinin aktardığına göre Gevherşad Aga Medresesi’nde görev yapan müderrislerden birisi içkiye düşkün olduğu için Nevâî tarafından görevden alınmıştır (Şigüfte, 2008: 166). Nevâî’nin hayatında dikkat çeken başka bir özelliği de onun bekâr oluşudur. O hayatında hiçbir zaman evlenmemiş, aile kurmamıştır.

Nevâî devletin çeşitli kademelerinden görev almasına rağmen hiçbir zaman devletten maaş almamış ve hediye kabul etmemiştir. Hatta bazen saraya yardım bile ederdi. Nitekim Nevâî kendisine ait özel servetini bütün hayatı boyunca kamu binaların yapımı için esirgemedi harcamıştır (Hanan, 1926: 109).

Nevâî’nin kişiliği ile ilgili son olarak şunu söylemek mümkündür. Nevâî kendi döneminde Emirlerin ve erdemli kişilerin sırtını yasladığı sağlam bir dayanak ve güvenilir bir müracaat kaynağı idi. Aynı zamanda Molla Câmî gibi birçok büyük şair ve sanatkâr da kendi eserlerini ona adamıştı. Sultan Hüseyin Baykara onu pîri ve efendisi olarak kabul etmiş ve ona öyle hitap etmiştir.

3.1.2. Ali Şîr Nevâî’nin Eserleri ve Bayındırlık Faaliyetleri

Herat Ekolü Doğu tarihinde şair, sanatkâr ve tarihçileri ile özel bir öneme sahiptir. Bu ekol sadece 15. yüzyılda parlamakla kalmayıp belki Doğu’daki edebî ve kültürel

akımları yıllar boyunca bilim, şiir, edebiyat ve sanat gibi alanlarda büyük etki altında bırakmıştır. Timur İmparatorluğu Horasan'da dağıldığı zaman bu ekolün âlim, şair ve sanatkârları diğer şehirlere götürülerek Hint ve Tebriz ekollerinin oluşumunu sağlamışlardı (Caferi, 2014: 188). Nevâî ve Sultan Hüseyin'in himmeti ve gayretleri ile zirveye ulaşan bu ekol, kendinden sonra gelen birçok ekol, edebî ve kültürel akımı etkilemiş, her alanda üretilen şaheserleri ile bütün dünyada saygı uyandırmıştır (Câmî, 2014: 186). Ali Şîr Nevâî kendi Farsça ve Türkçe şiirleri hakkında Farsça bir kıtasında şöyle demektedir:

“Ma'nî-i şîrîn ü rengîn-em be-Türkî bî-had-est

Farsî hem la'l ü dür hayi semin ger bingerî

Gûyiyâ der-râst bâzâr-ı suhân bî-küşâde-em

Yek taraf dükkân-ı kannadî vü yek-su zergerî

Zi-in dükkânhâ her gedâ kala kücâ hâh-ed harid

Zân ki baş-ed agniyâ in nakdhâra müşteri³⁹” (Ferruh, 1996: 10)

Timur hanedanına mensup emir, şehzade ve sultanlar içinde şair ya da sanatkâr olmayan kişiye çok az rastlanmaktadır. Onlar devletteki yönetim görevlerinin yanında ilim, şiir, sanat vb. gibi alanlarda önemli hizmetler yapmışlardır. Ama onların içinden edebî ve kültürel kişiliği ile döneminin bütün şahsiyetlerini her açıdan etkisi altına almış olan kişi Nevâî idi. Ayrıca o bilimsel ve edebî çalışmalarına rağmen siyasî makamını kullanarak birçok hayır işlerini de gerçekleştirmiştir.

Nevâî ilim tahsil etmek için Semerkant'a gittiği zaman Ebu Said tarafından babasının bütün mal ve mülküne el konulduğu için maddi açıdan ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştı. Ama bu durum Sultan Hüseyin'in Herat tahtına oturmasıyla kısa bir sürede sona ermiş, Sultan Hüseyin'in Herat'a çağırmasıyla babasının mal ve mülkünü geri almasından ziyade Herat, Sebzevâr ve devletin daha başka şehirlerinden pek çok yere sahip olmuştu. Nevâî de buraların çoğunu ekip biçmeleri şartıyla cüz'i bir vergi karşılığında fakir çiftçilere vermişti. Nevâî yetimler, esirler, misafirler, bilim ve sanatsever kişiler, yazarlar ve şairlere sayısız ihsan ve bağışlarda bulunurdu. Bir kere

³⁹ Türkçede benim tatlı, manalı ve rengârenk şiirlerim haddinden fazladır. Farsça şiirlerime de eğer baksan, yakut ve değerli inciler gibidir. Sanki bir caddeden oluşan bir pazar açmışım ve bu caddenin bir tarafında tatlıcılar ve bir tarafında ise kuyumcular oturmuştur. Şunu bilin ki, benim pazarımın dükkânlarından dilenciler hiç bir şey satın alamaz. Çünkü benim dükkânlarımda bulunan malların müşterisi sadece zenginlerdir.

Sultan tarafından Herat çevresindeki halkın üzerine konulan 100,000 dinarlık vergi yükünü kendi cebinden ödeyerek onları rahatlatmıştı. Onun teşebbüsü ile birçok kentte muhteşem binalar yapılmış, büyük bağlar diktilirilmiş, havuzlar ve nehirler kazdırılmıştı (Şehrânî, 2000: 488; Eşîk, 1999: 63).

Nevâî Herat'taki âlim, şair, yazar, sanatkâr ve erdemli kişileri etrafına toplayıp onlara her türlü desteği veriyor, ayrıca onlara yaptığı maddi ve manevi destekten ziyade bu kişilerin birçoğuna edebî ve bilimsel alanlarda birebir rehberlik ediyordu. Örneğin maddi durumundan dolayı uzun süre yazıcılık işlerini sürdüremeyen Hund-ı Mir, Nevâî'ye müracaat ederek onun himayesi altına girmiş ve onun verdiği her türlü destek sayesinde eserlerini yazmaya başlamıştı (Şehrânî, 2000: 504).

Nevâî'nin kendisi Zü'l-lisaneyn (iki dilde şiir yazan) bir şair idi. O, kendi anadili olan Çağatay Türkçesini zenginleştirmek için birçok eser yazıyor, bunun yanında dönemin siyaset ve bilim dili olan Farsça ile de şiirler ve eserler yazmayı ihmal etmiyordu.

3.1.3. Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe Eserleri

Çağatay Türk edebiyatının ana omurgası olan Nevâî, manzum ve mensur olarak birçok Türkçe eser vermiştir. Türk dilinde Nevâî'den önce Lutfî, Mevlânâ Nasîbî, Mevlânâ Kemal, Hac Ebu'l-hasan, Mevlânâ Kutbî, Mevlânâ Terzayî, Mevlânâ Anayî, Mevlânâ Latîfî, Mevlânâ Harîmî, Kalender Mir Ali Kâbilî, Sugdî-i Semerkandî, Mirza Bek ve Şeyh Âzerî gibi az ya da çok şiir yazan ve eser kaleme alan kişiler vardı. Ama bunların hiç birisi Ali Şîr Nevâî'nin seviyesine ulaşamamıştır (Şehrânî, 2000: 757).

Nevâî değerli eserleri ile Türk edebiyat hazinesini zenginleştirmek için yola çıkmış, amacına da ulaşmayı başarmıştır. O dönemlerde Türk dilinin değeri karşısında oluşan katı inançlara rağmen bu dilin ne kadar ayrıcalıklı ve ne kadar özel niteliklere sahip olduğunu ortaya koyan Nevâî, bu dilin Farsçadan üstünlüğünü kendi çabaları ile kanıtlamaya çalışmıştır. Farsça ve Türkçeyi mukayese ettiği *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de açıkça belirttiği üzere Türkçe Farsçadan daha üstün bir dil, Türk milleti de Fars milletinden dah üstün bir millettir (Barthold, 1981: 489).

Nevâî eserlerini yazarken Farsçanın büyük şairlerinden etkilenmiştir. Ama Türkçe eserlerinin pekçoğunun içerik olarak orijinal olmasına özen göstermiştir.

Nevâî sadece *Hamse* ve *Lisânü't-Tayr* gibi eserlerinin yazımında Nizâmî, Emir Hüsrev ve Attâr gibi şairlerin yolunu takip etmiştir. Bunun dışındaki diğer bütün eserleri onun kendi fikrinden kaynaklanmıştır. Hatta *Hamse*'sini de birebir tercüme etme yoluna gitmemiş, Nizâmî ve Emir Hüsrev'in kendi hamselerinde aktardığı bilgileri aynen almamıştır. Nizâmî'nin *Hamse* 'si ile Nevâî'nin *Hamse* 'si arasındaki tek benzerlik hikâyelerde rol oynayan kişilerin isimlerinin aynı olmasıdır (Şigüfte, 2008: 229) Bunun dışında içerik olarak hiçbir benzerlik yoktur.

3.1.4. Nevâî'nin Türkçe eserleri

1. Hazâyinü'l-Ma'ânî: Dört divandan oluşan bir şiir mecmuasıdır. Nevâî hayatının dört bölümüne (delikanlılık, gençlik, orta yaş ve yaşlılık) denk gelen dört divan tertip etmiştir. Delikanlılık dönemi şiirlerini topladığı divana *Garâyibü's-Sığar*, gençlik dönemi şiirlerini topladığı divana *Nevâdirü'ş-Şebâb*, orta yaş dönemi şiirlerini topladığı divana *Bedâyi'ü'l-Vasat* ve yaşlılık dönemi şiirlerini topladığı divana da *Fevâyidü'l-Kiber* adını vermiş ve bu divanların hepsinin adına da *Hazâyinü'l-Ma'ânî* demiştir. Bu dört divan toplam olarak 25000 beyitten oluşmaktadır (Eşik, 1999: 72; Sıddîk, 2008: 19).

Garâyibü's-Sığar: Bu divan Nevâî'nin ilk divanı olup 20 yaşına kadar yazdığı şiirleri kapsamaktadır. Divan, 650 gazel, 1 müstezad, 3 muhammes, 1 müseddes, 1 terci-bent, 148 beyitten oluşan bir mesnevi ve 133 rubaiden oluşmaktadır. Toplam olarak 5718 beyit ve 1 mısradan meydana gelen eser aşağıdaki beyitle başlamaktadır:

Aşrakat min aks-i şemsü'l-Kas envârü'l-Hudâ

Yar aksin meyde gör deb camden çıkdı sedâ (Vâhidî, 1967: 65; Sıddîk, 2008: 20).

Nevâdirü'ş-Şebâb: Nevâî'nin ikinci divanıdır. 20-35 yaş arasındaki şiirlerini içerir. Bu divan 650 gazel, 1 müstezat, 1 terci-bent, 1 terkib-bent, 50 kıta ve 52 muammadan oluşmaktadır. Toplam olarak 5423 beyit ve bir mısra vardır. Şu beyitle başlamaktadır:

Zahi zuhûr-ı cemâling kuyaş gibi peydâ

Yüzüng kuyaşıga zerrât-ı kevn olup şeydâ (Vâhidî, 1967: 76; Sıddîk, 2008: 20).

Bedâyiü'l-Vasat: Bu divan şairin 35-40 yaşları arasındaki şiirlerini içerir. 650 gazel 1 müstazat, 2 muhammes, 2 müseddes, 1 terci-bent, 91 kaside, 60 kıta, 10 bulmaca ve 13 Tuyuğdan oluşmaktadır. Toplam olarak 5420 beyti vardır. Şu beyitle başlamaktadır:

Ey bahâr-ı ârizing subhiga cân-perver hevâ

Andın gül ü bülbül tapib yüz berg birle ming nevâ (Vâhidî, 1967: 76; Sıddîk, 2008: 20).

Fevâidü'l-Kiber: Bu divan şairin 45-60 yaşları arasındaki şiirlerini kapsamaktadır. Divan 650 gazel, 1 müstazat, 2 muhammes, 1 müseddes, 1 müsemmen, 1 terci-bent, 458 beyitli bir sâkî-nâme, 50 kıta ve 86 fert'ten oluşmaktadır. Toplam olarak 5888 beyit vardır. Şu beyitle başlamaktadır:

Ey yetti menzer tarhiga mimar-ı sun'ungden binâ

Mesnu'lar fânî velî meslûb sani'den fenâ (Vâhidî, 1967: 76; Sıddîk, 2008: 20).

2. Hamse: En önemli ve büyük eserlerinden biridir. Bu eser 5 büyük mesnevi ve toplam olarak 32000 beyitten oluşmaktadır (Şigüfte, 2008: 207; Sıddîk, 2008: 23).

Hayretü'l-Ebrâr: Nevâî'nin hamsesinin ilk mesnevisidir. Bu mesnevi 1483 yılında Nizâmî'nin Mahzenü'l-Esrâr, Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Matla'ü'l-Envâr ve Câmî'nin Tuhfetü'l-Ahrâr'ına istikbaliye olarak yazılmıştır. İlk beyti şöyledir:

Bismi'llahi'r-rahmâni'r-rahîm

Riştaga çekdi dürr-i yetîm (Şigüfte, 2008: 77; Sıddîk, 2008: 24)

Leylâ vü Mecnûn: Hamsenin ikinci mesnevisidir. 1494 yılında yazılmıştır. Nevâî bu mesneviyi Nizâmî'nin Leylâ vü Mecnûn ve Emir Hüsrev'in Mecnûn u Leylâ'sına istikbaliye olarak yazmıştır. 3629 beyitten oluşan mesnevi hamd ve na'ttan sonra şu beyitle başlamaktadır:

Bu til bila kimse tapmadı kam

Cüz genç fişan-ı Gence-aram (Şigüfte, 2008: 208; Sıddîk, 2008: 26)

Ferhad ü Şirin: Hamsenin üçüncü mesnevisidir. 5655 beyitten oluşan mesnevi 1494 yılında Nizâmî'nin Hüsrev ü Şirin, Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Şirin ü Hüsrev'inin istikbaliyesi olarak yazılmıştır. Şu beyitle başlamaktadır:

Be-hamdük feth-i ebvâbü'l-ma'ânî

Nasîb et könglüme fetih olamğ anı (Şigüfte, 2008: 209; Sıddîk, 2008: 25)

Seb'a-i Seyyâre: Hamsenin dördüncü mesnevisidir. 5000 beyitten oluşmaktadır. Bazı nüshalarda yanlışlıkla Behram u Gül-endam, Heft Menzer-i Bahram ve Heft-kişver gibi adlarla kaydedilmiştir. Nevâî mesneviyi 1484 yılında şu beyitle bitirmektedir.

Varak u satrın eyleban ta'yîn

Beytini beş bin eyledim tahmîn (Vâhidî, 1967: 83; Sıddîk, 2008: 27)

Sedd-i İskenderî: Hamsenin beşinci mesnevisi olup 1484-85 yıllarında Nizâmî'nin İskender-nâmesi'ne istikbaliye olarak yazılmıştır. Şu beyitle başlamaktadır.

Hudâyâ müsellemler Hudâlık sanga

Bir o şah ki dab-i gedalık sanga (Vâhidî, 1967: 83)

3. Lisânü't-Tayr: Nevâî'nin mesnevi nazım şekliyle yazılan başka bir eseri de Lisânü't-Tayr'dır. Nevâî bu eseri 1499 yılında Şeyh Attâr'ın Mantıku't-Tayr'ına cevap olarak yazmıştır. Nevâî, bütün Türkçe eserlerinde Nevâî, Farsça eserlerinde ise Fânî mahlasını kullanırdı. Ama bu eserinde Fânî mahlasını kullanmış ve bunun sebebini de şöyle açıklamıştır: “*Konu tarikat olunca fânî olmak gerektir.*” (Şigüfte, 2008: 215).

4. Nazmü'l-Cevâhir: Hz. Ali'ye atfedilen Nesrü'l-Le'âlî'nin manzum tercümesidir. Sultan Hüseyin adına yazılmıştır (Tabîbî, 1989: 60).

5. Erba'in-i Manzum: Bu eserin bir diğer adı Kırk Hadis'dir. Bu kitapta Nevâî Hz. Muhammed'in kırk meşhur hadisini manzum olarak kaleme almıştır (Eşîk, 1999: 182).

6. Mecâlisü'n-Nefâyis: Sekiz meclisten oluşan ve 15. yüzyılda yazılmış bir şairler tezkiresidir. Eserin **Birinci Meclis** Nevâî'nin ömrünün son dönemlerinde yaşamış

olup Nevâî'nin kendileri ile birebir görüşemediği, yardım ve hizmet yapamadığı kişiler hakkındadır. **İkinci Meclis** yine Nevâî'nin ömrünün son dönemlerinde yaşamış olup Nevâî'nin hizmetlerinde bulunduğu, ancak bu kitabı yazmadan önce (1491) vefat eden zatlar hakkındadır. **Üçüncü Meclis** Nevâî'nin kendilerine yardım ve hizmet ettiği kişiler hakkındadır. **Dördüncü Meclis** şiir ve şairliği ile meşhur olmayan, ancak güzel sözleri olan zatlar hakkındadır. **Beşinci Meclis** şiir yazma yeteneği olan emirler ve şehzadeler hakkındadır. **Altıncı Meclis** Nevâî döneminde Horasan'da yaşayan şairler ve faziletli kişiler hakkındadır. **Yedinci Meclis** bazıları şiir yazan ve bazıları sanat ehli olan Timurlu hanedanındaki sultanlar ve emirler hakkındadır. **Sekizinci Meclis** Sultan Hüseyin Baykara ve onun Türkçe şiirleri hakkındadır. Nevâî bu eserini vefatından 10 yıl önce yazmıştır. Eserde 380'den fazla şairin kısa biyografisi ve şiirlerinden örnekler bulunmaktadır (Sıddîk, 2008: 34; Vahidi, 1967: 91).

7. Nesâyimü'l-Muhabbet min Şemâyimü'l-Fütûr: Eser, Câmî'nin Nefehâtü'l-Üns kitabının tercümesidir. Bu eser Orta Asya sufileri hakkındadır. Nevâî bu eseri 1495 yılında yazmıştır (Sıddîk, 2008: 35).

8. Hamsetü'l-Mütehayyirîn: Nevâî bu eseri Câmî'nin ölümünden sonra, onun durumu ve eserlerinin şerhi ile ilgili yazmıştır. Bu kitap beş bölümden oluştuğu ve okuyucuyu şaşırttığı için adını Hamsetü'l-Mütehayyirîn koymuştur (Şigüfte 2008: 219-220). Eser şu beyitle başlar:

Ol âlimi allâmaga yüz hamd ü senâ

Kim âdem ile duzdu çü bu deyrî fenâ (Sıddîk, 2008: 40).

9. Hâlât-ı Seyyid Hasan Urd-ı Şi'r: Bu eser Nevâî'nin Ebu'l-Kâsım Babür ve babasının vefatından sonra Nevâî'yi himayesine alan Seyyid Hasan Urd-ı Şi'r hakkındadır (Sıddîk, 2008: 39).

10. Hâlât-ı Pehlivan Muhammed: Pehlivan Muhammed, Pehlivan-ı Alemgîr lakabı ile pehlivanlıktan ziyade tabiat, musiki ve şiir gibi bilim dallarında yetenekli bir kişi olarak tanınmıştır. Bedâyi'ü'l-Vikaye'nin belirttiğine göre o, pehlivanlık mesleğine ilişkin bir kitap telif etmiştir (Vâsîfi, 2015: 645).

11. Münşe'ât: Bu eser, Nevâî'nin kendi yazdığı ya da başkalarının mektuplarına cevap olarak kaleme aldığı mektuplarından oluşmaktadır (Ruyin, 2009: 187).

12. Risâle-i Aruz ve Muamma: Türkçe aruz ve şiir kalıbında muammalarıdır (Sıddîk, 2008: 37).

13. Vakfiye: Bu mensur eser Nevâî'nin hayrat olarak yaptırdığı binalar ve inşaat çalışmaları ile ilgilidir (Ruyin, 2009: 315).

14. Muhâkemetü'l-Lugateyn: Nevâî'nin şaheseri ve Türk dili ve edebiyatının eşsiz hazinelerindedir. Eser, Çağatay Türkçesi ile 1498 yılında yazılmıştır. Nevâî bu eserde Türkçe ve Farsçayı karşılaştırıp Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü ıspat etmeye çalışmaktadır(Sıddîk, 2008: 41).

15. Mîzânü'l-Evzân: İlk aruz kitabıdır. Nevâî bu eseri Sultan Hüseyin Baykara'ya takdim etmiştir (Sıddîk, 2008: 33).

16. Mahbûbü'l-Kulûb: Nevâî'nin 1500 yılında mensur olarak kaleme aldığı ahlakî ve toplumsal eseridir. Bu kitapta Nevâî halkın farklı kesimleri (Sultan, vezir, kadı, hoca, şair, hekim, musikişinas...) olan kişilerden bahseder. Bu kitap üç baktan oluşmaktadır. Birinci babı 40 bölümden, ikinci babı 10 bölümden oluşan eserin üçüncü babında ise öğütler, ikazlar ve şiirler bulunmaktadır (Vâhidî, 1967: 65).

17. Târîh-i Mülûk-i Acem: Nesir tarzında yazılmıştır. Acem sultanlarının tarihi ile ilgilidir (Şigüfte 2008: 226).

18. Risâle-i Musiki: Nevâî bu kitapta kendi tecrübelerinden hareketle musiki alanında teoriler ve bilgiler vermektedir (Şigüfte 2008: 226).

19. Târîh-i Enbiyâ: Peygamberler tarihini anlatan ve nesir tarzında yazılan bir eserdir (Şigüfte 2008: 226).

20. Kıssa-i Şeyh San'an: Nesir tarzında yazılan ve Şeyh San'an'ın hikâyesinin anlatıldığı bir eserdir (Şigüfte 2008: 227).

21. Sîrâcü'l-Müslimîn: 200 beyitlik Hanefî fikhının anlatıldığı bir eserdir. Nevâî bu eseri de 1500 yılında yazmıştır (Sıddîk, 2008: 23).

22. Bedâyi'ü'l-Lugat: Nevâî bu eserini, kendi şiirlerinde kullandığı anlaşılması zor sözlerin şerhi ile ilgili yazmıştır (Şigüfte 2008: 227).

23. Risâle-i Tîr-Endâzî: Bu eserin asıl nüshası bulunamamıştır. Eserden sadece Rusyalı müsteşrik Berlitz söz etmektedir (Şigüfte 2008: 227).

24. Pend-nâme: Bu eserin de aslı bulunamamaktadır. Sadece Rusyalı müsteşrik Berlitz eserden bahsetmiştir (Şigüfte 2008: 227).

25. Kemâliyetü'l-Muttakîn: Nevâî'nin bu eserinin de aslı mevcut değildir (Şigüfte 2008: 228).

3.1.5. Ali Şîr Nevâî'nin Farsça Eserleri

Nevâî'nin, ana dili olan Çağatay Türkçesini ve bu dilin edebiyatını zenginleştirmek için bütün gücüyle çalıştığı bilinmektedir. Ancak Nevâî bu çabasının yanında o dönemde Türkçeden daha üstün bir seviyede kabul edilen Farsçayla da şiir ve eser yazmayı ihmal etmemiştir. Ayrıca Zü'l-lisaneyn bir şair olarak Türkçe, Farsça ve Arapçada şiir yazıyordu. Ama onun Farsça ve Arapça şiirlerinin Türkçe şiirleri kadar olgun ve iyi olmadığı kabul edilir. Farsça şiirleri Türkçe şiirleri kadar nitelikli olmasa da her hangi bir eleştiriye tabi tutulacak kadar da kötü değildir. Diğer yandan onun Farsça eserleri, Türkçe eserlerinden daha azdır.

Farsçada yazdığı şiirler arasında Nevâî'nin tüm türler arasında en çok ilgisini çeken gazel olmuştur. Farsça şiirlerinde Fânî mahlasını kullanan Nevâî'nin Farsça eserleri şunlardır:

1. Divan-ı Fânî: Nevâî'nin Farsça divanıdır. Bu divan 1 kaside, 485 gazel, 1 müseddes, 1 mersiye, 32 kıta, 59 rubai, 10 tarih, 16 muammadan oluşmakta olup toplam 4704 beyittir (Şigüfte, 200: 245).

2. Müfredât der-Fenn-i Mu'ammâ: Nevâî bu eserini öğrencilerin kullanımı için Câmî'nin vefatından bir yıl önce yani 1493 yılında telif etmiştir (Vâhidî, 1967: 98).

3. Münşe'ât: Nevâî'nin Türkçe bir Münşe'ât'ı vardır. Ama bazı araştırmacılara göre onun Farsça bir Münşe'âtı daha vardır. Ama bu eserin nüshası şu anda elde değildir.

3.1.6. Nevâî'nin Kendisinden Sonraki Türk Edebiyatına Etkisi

Şüphesiz Herat Ekolü, içinde barındırdığı ve yetiştirdiği âlim, şair, sanatkâr ve tarihçilerle Doğu kültür tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bu ekol sadece 15. yüzyılda parlayıp sönen bir akım olarak kalmamış, kendinden sonraki birçok edebî ve kültürel akımları yıllar boyunca etkileyen bir cereyan olarak devam etmiştir. Timur İmparatorluğu Horasan'da dağıldığı zaman Herat Ekolü'nün bütün âlim, şair ve sanatkârları başka şehirlere götürülmüş ya da çağırılmıştı. Onların başka şehirlere

gitmesi neticesinde de o şehirlerde Hint ve Tebriz gibi ekoller oluşmuştur (Caferi, 2014: 188). Doğuda çeşitli ve değerli eserleri ile bütün akımlar ve ekolleri etkisi altından bırakan Herat Ekolü, Timurluların gayreti ile ortaya çıkmış ve Sultan Hüseyin Baykara'nın veziri olan Mir Ali Şîr Nevâî'nin çabaları ile zirveye ulaşmıştır.

Büyük Türk şair ve bilgini Ali Şîr Nevâî, döneminin nadir kişilerinden olup kendinden sonraki pek çok Türk şairinin de hocası ve rehberi konumundadır. Bilimsel makamı ve edebî mirasının şöhreti tüm dünyaya yayılan Nevâî'nin adı Homeros, Dante, Rûdekî, Firdevsî, Nizâmî, Sa'dî ve Hâfız gibi ebediyete kaydedilmiştir.

Nevâî bütün bilimsel, edebî ve kültürel çalışmalarını fakir, yoksul ve güçsüz insanların refahı ve mutluluğu, savaşlar nedeni ile bozulan yerlerin yeniden bayındır hale getirilmesi, ilim, sanat ve edebiyatın güçlenmesi ve gelişmesi için yapmıştır.

Nevâî'yi Türk dili ve edebiyatı açısından büyük bir ansiklopedi olarak görmek mümkündür. Çünkü Nevâî, Türk dili ve edebiyatında daha önce görülmeyen birçok yeni ve orijinal eser ortaya koymuştur. Döneminde kültürel ve edebî hayatın bir rehberi konumunda olan Nevâî, bilim ve sanat ehlinin sıkı destekçisidir. Çağatay Türkçesinde eserler veren Nevâî, bu edebiyatla öylesine içselleştirilmiştir ki kendisinden sonra “Çağatay Türkçesi” yerine “Nevâî Türkçesi” ifadesi kullanılır olmuştur. Nevâî Türk şiirindeki yeteneğini kendi mesnevisinde şöyle ifade etmektedir:

Men ol men ki ta Türk bidadıdur

Bu til birle ta nazım bünyadıdur

Felek körmedi men kibi nadiri

Nizâmî kibi nazım ara kadiri

Ne nazmi dir ersem men-i derd-nak

Ki her lafzı bolgay aning dür-i pak (Vâhidî, 1967: 64).

Birçok tarihçi, edebiyatçı ve Nevâî uzmanları Nevâî'yi Çağatay edebiyatının kurucusu olarak tanıtır. Onun bütün Türkçe eserlerini Çağatay Türkçesi ile yazdığı muhakkaktır, ama onun Çağatay edebiyatında temelini attığı edebî ve şiirsel akım,

kendinden sonra bütün Türk dilleri ve lehçelerini geniş bir şekilde etkisi altında bırakmıştır. Onun eserleri sadece Çağatay Türkleri için değil, belki bütün Türk dilleri ve lehçelerine rehberlik etmiştir. Nevâî'nin yaptığı çalışmalar ve ürettiği birbirinden değerli eserlerle bütün Türk lehçelerinin şairleri ve yazarlarının üstadı lakabını hak etmektedir. Onun eserleri Türk dili ve edebiyatında daha önce benzeri olmayan büyük bir ansiklopedi niteliğindedir. Belki ondan sonra da Türk dilinde böyle bir hazine ortaya çıkmamıştır. Nevâî, Türkçenin yanında Arapça ve Farsçaya da hâkimdi. Fânî mahlasıyla tertip ettiği Farsça bir divanı da bulunmaktadır. Ama Babür Şah'a göre onun Türkçe şiirleri, Farsça şiirlerine göre daha orijinal ve güçlüdür. Kendisi de iyi bir şair olan Babür, Ali Şîr Nevâî'nin Türkçe şiirdeki gücünü şu ifadelerle itiraf etmektedir: “*Ali Şîr Bek şairlikte benzersiz bir kişidir. Türkçe şiirler yazmıştır. Türkçede hiçbir kimse onun kadar iyi ve çok şiir yazmamıştır. Farsçada da şiirler yazmış ve divan tertip etmiştir. Farsça şiirleri de kötü değil, ama çoğu gevşektir*” (Hanan, 1926: 108-109).

Nevâî klasik Türk Edebiyatının bütün aşamalarında güçlü bir şair ve yüksek seviyede bir hoca ve rehber olarak ortaya çıkmıştır. Eserleri kendinden sonraki bütün dönemlerde şairler, dil uzmanları ve tarihçiler tarafından beğenilmiş, büyük hattatlar tarafından aşkla istinsah edilmiş, ünlü ressamlar tarafından da güzel resimlerle süslenmiştir. Kendisinin *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de ifade ettiği gibi; “*Hiçbir zaman sözümün değeri düşmedi. Umarım ki sözüm mana zirvesinden düşmeyecek ve yıldızım yüksek düzeyden inmeyecektir*” (Sıddîk, 2008: 28).

Ölümünden hemen sonra gazelleri bestelenmiş ve öğüt verici sözleri atasözü ve darb-ı mesellere dönüşmüştür. Halk onun eserlerinden ilham alarak *Nevâî ve Kırk Vezir*, *Nevâî ile Bir Genç* ve *Nevâî ile Sultan Hüseyin Baykara* gibi efsane ve öyküler üretmiştir. Bu hikâyeler yıllardan beri Maverâünnehir Türkleri arasında dilden dile aktarılmış olup halen günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Halk onun eserlerinin güçlü ve kalıcı kahramanlarından ilham alarak Bek-âbâd şehrinin yakınlarındaki bir dağın adını Ferhat ve onun eteğini de Şirin adı ile adlandırmıştır. Şair ve hikâyeciler onun *Ferhad u Şirin*, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Behram u Dilârâm* gibi hikâyelerinden yeni eserler yarattılar (Şehrânî, 2000: 487). Kendinden sonra gelen bütün Türk şairleri onun eserlerinden öğrenerek onun yolundan yürüdüler. Nevâî'nin arzularından olan Türk şiir ve edebiyatının yaygınlaşması yolunda çok büyük çaba

gösterdiler. Mesela Harezmlî Mûnis onu kendisinin pîri olarak kabul etmekte ve ona saygısını şu şiiri ile belirtmektedir.

Söz içre Nevâî ki cihangir turur

Mûnis'ga meânî yolıda pîr turur (Şehrânî, 2000: 484)

Âgehî adlı diğeri bir Türk şairi de Nevâî hakkında şöyle söylemektedir:

Âgehî kim tapgay erdi sâz-ı nazmingden nevâ

Behre ger yokdur Nevâî'ning nevâsiden sanga (Şehrânî, 2000: 484)

Nevâî'den hemen sonra eserlerine pek çok Türk şair tarafından çok sayıda nazireler, gazeller ve muhammesler yazılmaya başlanmış, bu iş Türk şairler arasında edebî bir gelenek haline gelmiştir. Ömer Bâkî adlı bir edip onun *Ferhad ü Şirin* ve *Leylâ vü Mecnûn* mesnevilerini nesre aktarmış, bunların özetinden oluşan özet bir metin de hazırlamıştır (Şehrânî, 2000: 485). Mir Mahdum adlı diğeri bir edip de hamsesini mensur olarak yazmıştır. Nevâî'nin eserleri esas alınarak birçok sözlük yazılmıştır. Eserlerinde kullanılan kelimelere bu sözlüklerde geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bu konuda Çağatay Türkçesinde 1798 yılında yazılan Muhammed-i Haksar'ın *Müntehabü'l-Lugat* adlı eseri örnek olarak verilebilir (Şehrânî, 2000: 485). Diğeri taraftan 1560 yılında Alâ bin Muhibbî'nin, *el-Lugatü'n-Nevâîye ve'l-İştihadâtı Çağatayîye* adlı sözlüğü, 18. yüzyılda Mirza Mehdî Han'ın *Mebâni'ü'l-Lugat u Senglah* adlı sözlüğü 19. yüzyılda Fethi Ali Kaçar'ın *Türkçe Sözlüğü*, Şeyh Süleyman Efendi Buhârâyî'nin, *Lugat-ı Çağatayî ve Türkî-i Osmanî* adlı sözlüğü bu tarz eserlerdendir (Şehrânî, 2000: 487).

Yazılan bütün bu eserler Nevâî'nin kullandığı kelime ve deyimlerin daha iyi anlaşılabilmesi için ortaya konulmuştur. Bahsi geçen eserlerin büyük çoğunluğu Farsçadır. Bu sözlüklerden sadece Şeyh Süleyman Efendi Buhârâyî'nin eseri Türkçedir. Zaman ilerledikçe Nevâî'nin eserleri bölgenin başka dilleri arasında da yavaş yavaş yaygınlaşmış, yazılan her yeni eser başka bir eserin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmalar kapsamında Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'i 16. yüzyılda birkaç kere Farsçaya tercüme edilmiştir. Ünlü şair, Lâmiî Çelebi (ö. 1531) 16. yüzyılda Nevâî'nin *Ferhad ü Şirin* mesnevisini bir kısmını değiştirerek Osmanlı Türkçesine aktarmıştır (Şehrânî, 2000: 496-500).

İtalyanca'da yazılan *Şah-ı Serendib* adlı eserin ikinci bölümünde yer alan "Ermenistan'nın Harestafer Bölgesinden Üç Gencin Buluşması" başlığı altında anlatılan bölüm Nevâî'nin *Seb'a-i Seyyare* adlı eserinden alınmıştır. Eser, 1557 yılında yazılıp Viyana'da basılmıştır. 17. yüzyılda Çiçşivili adlı Gürcistanlı bir şair Nevâî'nin *Behram u Dilârâm* hikâyesinden esinlenerek bir hikâye yazmıştır. Nevâî eserlerinin başka dillere tercümesi daha sonraları da devam etmiştir. Örneğin Nevâî'nin *Târih-i Mülûk-i Acem* adlı eseri Anadolu sahası Türk ediplerinden Fenâyî tarafından 1782 yılında Osmanlı Türkçesine aktarılmış, bu eser Viyana'da yayımlanmıştır (Barthold, 1981: 70). 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eseri, Osmanlı Türkçesi ile birlikte Tatarcaya da aktarılmıştır. Böylece Doğu halkı Nevâî ve onun eserlerini yakından tanıma imkânına kavuşmuştur.

Türk şairlerinin birçoğu Nevâî'yi üstat kabul edip onun edebî ve kültürel mirasından büyük oranda yararlanmışlardır. Türk dil ve lehçeleri ile eser veren birçok şair ve yazar ondan istifade etmişlerdir. Örneğin Fuzûlî, Kışverî, Mirza Fetih, Ali Ahundazade, Ali Ekberî, Sabirî; Türkmen şairlerinden Mahtumkulu, Firâkî ve Zelîlî; Kazak yazarlarından Konunbayuf; Karakalpak şairlerinden Beydak ve Hacı Niyâz; Tatarlardan Abdullah Tokay ve Kayum Nasirî gibi büyük şairler ve yazarlar Nevâî'den saygı ve sevgi ile söz edip onu övmüşler ve eserlerine büyük önem vermişlerdir. Bunların yanında daha pek çok şair, Nevâî'yi övmekle kalmamış, şiirlerine nazireler yazarak eserlerinden güçlü bir şekilde etkilendiklerini ortaya koymuşlardır. Fuzûlî onun hakkında şöyle demektedir:

Türk ü Acem ü Arabda eyyâm

Her şaire vermiş irdi bir kâm

Olmışdı Nevâî'yi suhandân

Manzûr-ı şahen-şeh-i Horâsân (Şehrânî, 2000: 488)

16. yüzyıl Azerbaycan şairlerinden Kışverî, yazdığı şu mısradaki onun kendisi üzerindeki etkisini belirtmektedir.

Nevâî himmetinden Kışverî ehl-i nazar oldı (Şehrânî, 2000: 488)

Nevâî'den büyük oranda etkilenilen Kazak şair Konun Bayuf da onun hakkında şöyle demektedir:

Fuzûlî, Şemsî vü Saykalî
Nevâî Sa'dî vü Firdevsî
Hoca Hâfız bu hemmesi
Meded beriye şükûri Ferid (Şehrânî, 2000: 488)

Karakalpak şairlerden, Berdik da Nevâî hakkında şöyle demektedir:

Çahar kitaptan tura kaçtım
Nevâî'den sevad açtım
Fuzûlî'den durlar saçtım
Dilberlerini izler idim (Şehrânî, 2000: 488).

Nevâî, Özbeklerin sözlü ve yazılı edebiyatını etkilediği gibi, bölgenin diğer milletlerinin sözlü ve yazılı edebiyatına da büyük bir şair ve yazar, hümanist ve âdil bir kişi olarak yansımıştır. Bu durum bu milletlerin arasında ilişkinin güçlenmesinde olumlu katkılar sağlamıştır (Şehrânî, 2000: 491).

3.2. Mevlânâ Nureddin Abdurrahman Câmî

Herat Ekolü'nde olup Fars dili ve edebiyatında eserler veren en önemli kişi şüphesiz Nureddin Abdurrahman Câmî'dir. Gerçek ismi Mevlânâ Abdurrahman'dır. Ancak halk içinde yaygınlaşan lakabı ise Mevlânâ Nureddin'dir. Onun Câmî mahlasını seçmesinin iki nedeni vardır. Birincisi o ve cediti Câm mahallesindedir. İkincisi ise Molla Câmî'nin kendisi ile sıkı manevi irtibatı olup manevi gücünü kendisinden aldığı Şeyhü'l-İslam Ahmed-i Câm'ın adına atfen bu mahlası seçmiştir (Rezi, 1962: 132). Câmî kendisi bu konuyu bir kıtada şöyle açıklamaktadır:

*"Mu'allid-em Câm u reşha-i kalem-em
Cür'a-i Câm Şeyhü'l-İslâmî-est
Lâ-cerem der-cerîde-i eş'âr
Be dü-ma'nâ tahallus-em Câmî-est⁴⁰"* (Safevî, 1935: 85-86).

Devletşah-ı Semerkandî'nin rivayetine göre Câmî aslında Câm kasabasının Hercürd köyündendir (Browne, 2003: 483). 23 Şaban 817/7 Kasım 1414'te Hercürd köyünde

⁴⁰ Doğduğum yer Câm'dır. Kalemimin mürekkebi de Şeyhü'l-İslam Câm'ın mürekkebini menşea almaktadır. Bu iki nedenden dolayı benim mahlasım şiirde Câmî'dir.

doğmuştur. Babası Şemseddin Muhammed-i Deştî'nin mesleği kadılık ve müftülük idi.

Câmî, ilk derslerini babasının yanında okumuştur. Babası ailesi ile Câm'dan Herat'a göç ettiği sırada Câmî henüz bülüğa ermemişti. Bu dönemde Câmî ilim tahsil etmeye başladı. Herat'a gelince Nizâmiye Medresesi'ne başlayan Câmî, özellikle Arapçada büyük ün sahibi Mevlânâ Cüneyd-i Usûlî'nin talebesi olmuştur. Daha sonra da Mevlânâ Hoca Ali Semerkandî'den ders, Mevlânâ Şahabeddin Cürcânî'den feyz almıştır (Hikmet, 1941: 81).

Câmî Herat'taki çeşitli ders aşamalarını bitirdikten sonra o dönemde Uluğ Bey'in gayretleri ile büyük bir bilimsel merkeze dönüşen Semerkat'a gitti. Burada döneminin büyük muhakkiklerinden olan Kadı-zade-i Rûmî'nin (Mevlânâ Salahaddin Musa) öğrencisi oldu. Kadı-zade-i Rûmî, kısa sürede Molla Câmî'nin zekâsı ve çalışkanlığını fark etmiş ve onu şu ifadelerle vafsetmiştir: “*Semerkant şehrinin kuruluşundan beri, bu genç gibi bilim öğrenmeye meraklı ve zeki bir kimse Amu nehrini geçip bu kente gelmemiştir*” (Rezi, 1962: 143).

Câmî döneminin iki büyük bilim merkezi olan Herat ve Semerkant'ta dil, belagat, mantık, hikmet, kelam, fıkıh, usul, hadis, kıraat, tefsir, matematik ve astronomi vb. gibi çağının yaygın olan bilimlerinin eğitimini almıştır. Bu bilim dallarında söz sahibi olup görüş belirtecek kadar bilgisini ilerletmiştir (Safa, 1984: 351). 9 yıl ilim öğrenmek amacıyla Semerkant'ta kalan Câmî, Horasan'a dönerek Nakşibendiyye tarikatının şeyhlerinden Sa'düddin Kaşgârî'nin hizmetine girerek tasavvufa yönelmiştir. Bu yolculuğu esnasında Câmî, münecim Ali Kuşcu ile tanışıp ondan da ilim öğrenmeye çalışmıştır.

Sa'düddin Kaşgârî'nin vefatından sonra Câmî, Hoca Ubeydullah-ı Ahrâr'a intisap ederek ona mürit olmuştur. İki kez Horasan'da ve dört kez Semerkant'ta onunla görüştü. Onların bu ilişkileri bu görüşmelerle bitmeyip Hoca Ubeydullah'ın hayatının son günlerine kadar mektuplaşmaları devam etmiştir (Abidi, 2011: 8). Hoca Ubeydullah-ı Ahrâr'a büyük saygı duyan Câmî, *Tuhfetü'l-Ahrâr* adlı mesnevisine onun adını vermiş, *Silsiletü'z-Zeheb* adlı eserinde de ona ve Nakşibendiyye tarikatına olan sadakat ve sevgisini göstermeye çalışmıştır (Rypka, 2002: 404).

Horasan, Maveraünnehir ve Semerkant'a yolculuklar yapan Câmî'nin en önemli yolculuğu 1473 yılında gerçekleşen Hicaz yolculuğudur. Bu yolculuk esnasında 4 ay Bağdat'ta kalmıştır. Bu süre içerisinde *Silsiletü'z-Zeheb* adlı eserine Şiîler tarafından sert eleştiriler yapılmıştır. Sonunda Bağdat kadısı Uzun Hasan'ın kardeşi Maksud Bey ve hanımının kardeşi Halil Bey'in müdahalesiyle onların elinden kurtuldu. Bu yaşadıklarından oldukça etkilenen Câmî yazdığı bir gazelde halet-i ruhiyesini ortaya koymaya çalışmıştır. Söz konusu gazelin matla beyti şu şekildedir:

Bi-güşâ sâkiyâ be-leb-i şet ser-i sebûy

*Vez hatîrem küdüret-i Bagdâdiyân bi-şûy*⁴¹ (Hikmet, 1941: 455).

Molla Câmî, Bağdat Şiîlerinden kurtulduktan sonra Herat'a döndü ve ömrünün sonuna kadar Herat'ta kalıp bilimsel ve edebî çalışmalarla meşgul oldu. Edebî faaliyetlerini sürdürürken diğer taraftan da dönemin büyük siyasî ve edebî şahsiyetleri ile de sıkı ilişkiler kurdu. Sonunda 8 Kasım 1492'de Cuma günü 81 yaşında iken vefat etti. Üstadı Hoca Ubeydullah-ı Ahrâr'dan 3 yıl sonra hayata gözlerini yumdu. Herat'taki Taht-ı Mezar adlı yerde ilk pîri Mevlânâ Sa'düddin Kaşgârî-i Nakşibendî'nin mezarı yanına defnedildi (Rezi, 1962: 151).

Câmî'nin cenaze namazına toplumun farklı kesimlerinden pek çok kişi iştirak etmiş, onun için gözyaşı dökmüştür. Sultan Hüseyin Baykara ayaklarında şiddetli bir ağrı olmasına rağmen cenazesine katılıp gözyaşı döktü. Ama ağrılarının şiddetinden dolayı defin için mezara kadar gidemedi. Vefatından sonra birçok şair ve yazar onun hakkında mersiye ve tarih şiirleri yazdı. Câmî'nin samimi dostu olan Nevâî de ölümü ardından bir mersiye yazmış, vefatında kırk gün sonra da mezarının üzerine büyük bir türbe yaptırmıştır (Rezi, 1962: 157).

Molla Câmî'nin Farsça şiirde büyük bir mevkii vardır. Birçok edip ve şair onu Farsça şiirin en son üstadı olarak kabul etmektedir. Diğer taraftan Câmî, Sebki Irakî'nin son büyük şairidir. Câmî, Farsça şiirin büyük şairlerinden sonra ortaya çıkıp bilim, sanat ve edebiyatta yüksek makamlara ulaşarak birçok değerli eser ortaya koymuştur.

Câmî'nin şiirle uğraşısı bütün hayatı boyunca devam etmiştir. Ayrıca kaside ve gazellerden oluşan divanının başında şiir yazmanın kendisinin fitrî tabiatı olduğunu ve hiçbir zaman ondan vaz geçemediğini söylemiştir. Gençliğinden yaşlılığına kadar

⁴¹ *Ey saki, şu deniz kenarındaki testinin ağzını aç ve kafamda Bağdatlılardan oluşan kırıncılığı yıka.*

hiçbir dönemde şiir yazmaktan vazgeçmeyen Molla Câmî 1452 yılında 39 yaşında iken ilk eseri *Hülliyyetü'l-Hülel*'i kaleme almıştır. Son eseri olan üçüncü divanını ölümünden iki yıl önce 1491 yılında yazıp bitirmiştir. Sonuç olarak denilebilir ki Câmî'nin 81 yıllık ömrünün yarısı eser telif etme ve şiir yazmakla geçmiştir (Câmî, 2014: 398).

Molla Câmî'nin hayatının ilk yarısı Timurlu sultan ve şehzadelerin taht mücadelesi zamanına denk gelmiştir. Şahruh'un saltanat döneminde dünyaya gelen Câmî, Şahruh'tan sonra Sultan Hüseyin'e kadar birçok sultanın saltanatını idrak etmiştir. Ancak Sultan Hüseyin sarayında bulunduğu değer ve makamı, diğer hiçbir sultanın yanında elde edememiştir. Sultan Hüseyin nezdinde çok özel bir yere sahip olan Câmî, bazen bazı emirlerin affedilmesi için sultandan dilekte bulunur, sultan da onun bu isteğini reddetmezdi (Hikmet, 1941: 17).

3.2.1. Câmî-Nevâî İlişkisi

Molla Câmî'nin oldukça kıymetli eser vermesinde 15. yüzyılın ikinci yarısında bölgede oluşan ilim, sanat ve edebiyat ikliminin katkısı şüphesiz ki yadsınamaz. Ancak Câmî'nin eserlerinin ortaya çıkmasında Nevâî'nin kendisine gösterdiği saygı ve bu saygının neticesinde verdiği büyük desteği de göz önünden uzak tutmamak gerekir. Çünkü Nevâî doğuştan gelen erdemli kişiliği ve ahlakı ile sahip olduğu tüm maddi ve manevi varlığını bilim ve sanat yolunda harcamayı şiar edinmiş bir kişidir.

Bilim aşığı Nevâî'nin âlim, şair ve faziletli kişilere gösterdiği saygı ve verdiği değer o kadar meşhurdur ki İngiliz şarkiyatçı Edward Granville Browne, onu M.Ö. Roma'da yaşamış olan ve şair ve bilginlere hâmilik yapan Maecenas Cilinius'a benzetmiştir (Hikmet, 1941: 30). Mum gibi yanıp herkesi aydınlatan Nevâî'nin etrafında birçok ilim pervanesi dolaşırdı. Câmî de bu pervanelerden sadece birisiydi. Nevâî ve Câmî arasındaki ilişki hoca ve talebe dostluğu idi. Câmî birçok eserini onun teşviki ve isteği ile telif etmiş, bu eserlerde de Nevâî'yi şeref ve saygı ile anmıştır. Câmî'nin Nevâî'ye hitaben ya da ona cevap olarak yazdığı birçok mektup, kaside, kıta ve gazeli de mevcuttur. Hayatının ikinci yarısında (1471-1494) yazdığı birçok eseri Nevâî'nin teşviki, isteği ya da kendisi tarafından Nevâî'yi yüceltme amacı ile yazılmıştır. Mesela Câmî kendisinin *Nefehâtü'l-Üns* kitabında Nevâî ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Nevâî fakirleri seven ve onlara saygı gösteren, bütün ilim ve fenleri bilen ve yoksulluğa da hâkim olan bir kişidir.*” (Hikmet, 1941: 29-30)

Bunun yanında Câmî *Eşâtü'l-Leme'ât*'ının mukaddimesinde, *Sebhatü'l-Ebrâr*'da ve *Leylâ vü Mecnûn*'un sonunda, Nevâî'yi güzel bir şekilde övmüştür.

Nevâî, Câmî'nin vefatından (ö. 1493) sonra 7 bent ve 70 beyitten oluşan bir terki-bent yazmıştır. Şiir şu beyitle başlamaktadır:

*“Her-dem ez-encümen-i çarh cefa-yı diğer est
Her yek ez encem-i u dâg-ı belâ-yı diğer est⁴²”* (Ferruh, 1996: 319).

Nevâî beş baktan oluşan *Hamsetü'l-Mütehayyirîn* adlı eserini Câmî'nin anısına yazmıştır (Hikmet, 1941: 1). Aralarında gerçekleşen mektuplaşmalardan ziyade bu eser bu iki kişinin arasındaki sıkı dostluğun en önemli göstergesidir. Nevâî *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*'de Câmî'yi şu ifadelerle övmektedir:

*“O safâ ehli pâk-fer Câmî
Pâk-fer Câmî, Pâk, fercâmî
Ol yakın sarı destgir manga
Kible vü üstâd u pîr manga”* (Hikmet, 1941: 1).

4.2.2. Mevlânâ Câmî'nin Eserleri

Câmî, Herat Ekolü'nün birçok şair ve edibi gibi eserlerinin çokluğu ile ün kazanan bir kişidir. Diğer taraftan da Herat Ekolü'ndeki birçok Fars şairlerinin aksine eserleri daha hayattayken yaygınlaşmış ve şöhret kazanmıştır. Öğrencisi Abdülgafûr-ı Lârî bu konuda şöyle demektedir: *“Onun fazilet ağacından üretilen her meyve, inciler saçan parmağından ortaya çıkan her mesele ve gerçeği yazan kaleminin altından çıkan her husus dünyanın en meşhur ve kalıcı eserlerine dönüşmüştür. Dönemin bütün insanları kendisinin eserlerini okumak ve öğrenmekle uğraşmaktadır. Hazretleri her hangi bir kitabın tasnifi ve telifi için kalemi ele alsa, çok kısa bir sürede onu bitirirdi”* (Rezi, 1962: 284).

Devletşah-ı Semerkandî'den sonra Câmî'nin eserlerinden söz eden kişi Mu'înüddin-i Esefzârî'dir. Mu'înüddin-i Esefzârî, büyük bir kısmını Câmî hayatta iken yazdığı *Ravzatü'l-Cennat fî Evsâfi Medîneti'l-Herat* adlı kitabında onun eserlerinden bahsetmektedir (İmam, 2010: 22).

⁴² Her an feleğin bir cefası bize ulaşır. Onun her bir yıldızı gönlümüzde ayrı bir yara açmaktadır.

Esefzârî'den sonra Câmî'nin talebesi Abdülgafûr-ı Lârî üçüncü kişi olarak onun eserlerinden söz etmiştir. Aynı zamanda Lârî, Câmî'nin *Nefehâtü'l-Üns* kitabını şerh etmiş ve bu şerhin sonunda hocası ve eserleri hakkında geniş bilgi vermiştir. Onun verdiği bilgiye göre Câmî'nin kitap ve risâlelerinin sayısı 47'dir. Bu rakam biraz ihtilâfla, Sam Mirza Safevî'nin (ö. 1575) Tuhfe-i Sâmi adlı tezkiresinde verilen sayı ile aynıdır (Safevî, 1935: 87-88).

Sam Mirza'nın tezkiresi zaman açısından Câmî'nin ölümünden hemen sonra yazılan tezkirelerdendir. Bu tezkirede Câmî'nin eserleri ile ilgili verilen bilgi hem güvenilir, hem kapsamlıdır. Sonraları onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi veren birçok tezkireci ve yazar eserlerinin sayısını ifadeye mübalağa edip onun Câmî kelimesinin karşılığı olarak 54 cilt eser yazdığını ileri sürmüşlerdir. Hatta Şîr Ali Han-ı Besudî kendi yazdığı Mera'ât adlı tezkirede onun kitapları ve risâlelerinin sayısını 99 olarak zikretmiştir (Hikmet, 1941: 162).

Câmî'nin öğrencisi Abdülgafûr-ı Lârî, hocasının kitap ve risâlelerinin sayısını 47 olarak kaydetmiştir. Ama Sam Mirza'nın tezkiresinde bu sayı 44 olarak geçmektedir. Yani Abdülgafûr-ı Lârî'nin rivayetinde üç eser eksiktir. Bu eserler şunlardır: Şerh-i İbni Razin-i Akilî, Risâle-i fî Vâhid, Sarf-ı Fârisî (Hikmet, 1941: 163). Öğrencisi Abdülgafûr-ı Lârî'nin verdiği bilgilere göre Câmî'nin eserleri şunlardır:

3.2.2.1. Hülliyyetü'l-Hülel: Farsça nesir biçiminde yazılmış olup içerisinde muamma yapma usulleri ve kuralları hakkında bilgiler vardır. Câmî bu kitabı 1452 yılında yazıp Mirza Ebu Said'e takdim etmiştir (Hikmet, 1941: 167).

3.2.2.2. Nakdü'n-Nüsûs fî Şerhi Nakşi'l-Füsûs: Farsça ve Arapça karışık mensur bir eserdir. Kitapta tasavvufun büyük âlimleri, onlardan şiirler aktararak tanıtılmaktadır. Eser, 1458 yılında Muhyiddin İbni Arabî'nin *Nakşü'l-Füsûs* adlı eserinin şerhi olarak yazılmıştır (Hikmet, 1960: 762).

3.2.2.3. Levâmi': İbni Fâriz'in *Hamriye Kasidesi*'nin şerhidir. 1471 yılında yazılmıştır (Hikmet, 1941: 171).

3.2.2.4. Risâle-i Erkân-ı Hac: Câmî bu risâleyi pek çok Arapça ibare de kullanarak 1472'de Farsça olarak kaleme almıştır. Risâle hac ve umre esaslarını ehl-i sünnet mezhebine göre açıklamaktadır (Hikmet, 1941: 172).

3.2.2.5. Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds: Bu kitap Ebu Abdurrahman Sülemî-i Nişâbüri'nin *Tabakât-ı Sufiye* kitabının Farsça tercümesidir. Câmî bu kitabı Ali Şîr Nevâî'nin isteği ile Farsçaya çevirmiş, kendi dönemine kadar gelen tasavvuf şeyhleri ve büyüklerinin hayatını da ekleyerek 1478 yılında bitirmiştir. Bu kitap 516 şeyh ve tasavvuf büyüğünün hayatını içermektedir (Abidi, 2011: 13).

3.2.2.6. Fâtihatü's-Şebâb: Câmî, müretteb divanını üçe ayırmıştır. Şair bunu Emir Hüsrev'den örnek alıp Nevâî'nin teşvikiyle yapmıştır. Câmî'nin gençlik döneminde yazdığı şiirlerini içeren *Fâtihatü's-Şebâb* ilk divanıdır. Bu divanı 1479 yılında tertip etmiştir (Kühdevî, 2005: 243).

3.2.2.6.1. Vasîtatü'l-Akd: Câmî'nin orta yaş şiirlerini içeren ikinci divanıdır. 1480 yılında tertip edilmiştir (Kühdevî, 2005: 243).

3.2.2.6.2. Hâtimetü'l-Hayât: Câmî'nin yaşlılık şiirlerini içeren son divanıdır. Divan 1491 yılında tertip edilmiştir (Rezi, 1962: 285).

3.2.2.7. Şevâhidü'n-Nübüvve: Eser aslında *Nefehâtü'l-Üns* kitabının birinci cildir. Konusu Hz. Muhammed, sahabeler ve tabiilerin hayatını, tasavvufun ilk şeyhlerinin ortaya çıktığı döneme kadar anlatmaktadır. Câmî bu kitabı Nevâî'nin isteği ile 1480 yılında yazmıştır. Bu kitap bir mukaddime ve yedi bölümden oluşmaktadır (Hikmet, 1941: 179-180).

3.2.2.8. Heft Evreng Mesnevileri: Bu büyük eser Câmî'nin çeşitli dönemlerde yazdığı yedi mesneviden oluşmaktadır. Bu mesneviler Heft Evreng adı ile adlandırılmıştır.

3.2.2.8.1. Silsiletü'z-Zeheb: *Heft Evreng*'in ilk mesnevisi olup Nizâmî'nin *Heft Peyker*, Evhedî'nin *Câm-ı Cem* ve Senâ-yı Gaznevî'nin *Hadika*'sının vezninde yazılmıştır (Abidi, 2011: 13). Üç baktan oluşan eser toplam 7200 beyittir. Eserin birinci babı 1469-1473 yılları arasında yazılmış olup Sultan Hüseyin'e takdim edilmiştir. İkinci babı 1485 yılında yazılarak Sultan Hüseyin Baykara adına süslenmiştir. Hacim açısından diğer bablardan daha kısa olan bab üçüncü baktır. Bu bab 1485'ten sonra yazılarak Osmanlı sultanı II. Bayezî'te sunulmuştur (Rezi, 1962: 296).

3.2.2.8.2. Salaman u Ebsal: Bu mesnevi aruz ilminin Remel bahrinde 1475 yılında yazılarak Akkoyunlu Sultanı Yakub'a sunulmuştur. Toplam 1131 beyitten oluşmaktadır.

3.2.2.8.3. Tuhfetü'l-Ahrâr: *Heft Evreng*'in üçüncü mesnevisidir. Câmî bu mesneviyi Nizâmî'nin *Matla'ü'l-Envâr*'ından örnek alarak yazmıştır. Ahlakî ve dinî 20 kısa bölümden oluşan bu mesneviyi Câmî kendi pîri Hoca Ubeydullah-ı Ahrâr'ın adı ile sona erdirmiştir (Hikmet 1941: 193-194).

3.2.2.8.4. Sebhatü'l-Ebrâr: *Heft Evreng*'in en güzel mesnevisidir. Câmî bu mesneviyi 1482 yılında tasavvuf, ahlak ve eğitim konusunda yazıp Sultan Hüseyin'a sunmuştur (Rezi, 1962: 296).

3.2.2.8.5. Yûsuf u Züleyhâ: Câmî 4000 beyitten oluşan bu mesneviyi Nizâmî'nin Hüsrev ü Şiirin ve Fahrüddin Esad-ı Gürgânî'nin Vîs ü Ramîn mesnevilerinin üslubunda 1483 yılında yazmıştır (Browne, 1960: 767).

3.2.2.8.6. Leylâ vü Mecnûn: Eser, Nizâmî ve Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevilerinin vezni ve üslubu örnek alınarak yazılmıştır. Konusu aşk olan bu mesneviyi Câmî 1484 yılında 4 ay gibi bir sürede yazmıştır (Rezi, 1962: 297).

3.2.2.8.7. Hired-nâme-i İskenderî: *Heft Evreng*'in yedinci ve son mesnevisidir. Câmî bu mesneviyi Nizâmî'nin İskender-nâme ve Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin Âyîne-i İskenderî mesnevilerinin üslubunda, 1485 yılında yazıp Sultan Hüseyin'e sunmuştur (Rezi, 1962: 290).

3.2.2.9. Tarîk-ı Sufiyân (Hâcegân) Risâlesi: Câmî bu risâleyi Osmanlı sultanı Fatih Sultan Mehmed'in isteğiyle kaleme almıştır. Eser Eş'arî mezhebinin büyük âlim, sufi ve hikmet sahibi kişilerinin sözlerinin toplanıp bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur (Abidi, 2011: 14).

3.2.2.10. Eşatü'l-Leme'ât: Eser, Irakî lakabı ile ün kazanan Fahrüddin İbrahim Hemedânî'nin *Leme'ât* adlı eserinin tercümesidir. Câmî önce Nevâî'nin isteği ile bu kitabın tashihini üstlenmiş, düzeltme işlemi sürecinde bu kitabın tasavvufi görüşlerinden etkilenmiştir. 1481 yılında da bu kitabı şerh etmiştir.

3.2.2.11. Tercüme-i Çihil Hadis: Bu risâlede Câmî Hz. Muhammed'in kırk hadisine yer vermiş, her bir hadisi kırk kıta olarak Farsçaya çevirmiş ve manzum olarak kaleme almıştır. Eserin Farsçaya tercüme tarihi 1481'dir (Rezi, 1962: 295).

3.2.2.12. Risâle-i Manzum-ı Asgar: 68 beyitten oluşan bu risâleyi Câmî 1484 yılında telif etmiştir (Abidi, 2011: 14)

3.2.2.13. Risâle-i Musiki: Câmî bu risâleyi musiki biliminin kuralları ile ilgili telif etmiştir. Ancak telif yılı tam olarak belli değildir (Rezi, 1962: 298).

3.2.2.14. Bahâristân: Câmî bu eserini, 10 yaşındaki oğlu Ziyaüddin Yûsuf için Sa'dî'nin *Gülîstan*'ından taklit ederek Müsecca nesri ile yazmıştır. Eseri, sekiz bölüm olarak 1487 yılında telif edip Sultan Hüseyin Baykara'ya takdim etmiştir (Rezi, 1962: 298).

3.2.2.15. Füsûsü'l-Hikem Şerhi: Eser, Câmî'nin son tasavvufî eseri olarak 1491 yılında telif edilmiştir (Abidi, 2011: 26).

3.2.2.16. Fevayidü'z-Ziyayiye fi Şerhi'l-Kâfiye: Görünüşte Câmî'nin son telifi olan bu eseri Câmî, Arapçanın Nahiv kuralları hakkında oğlu Ziyaüddin Yûsuf'u bilgilendirmek için 1492 yılında telif etmiştir. *Şerh-i Molla Câmî* adı ile ün kazanan bu eser yıllardan beri İslam dünyasının medreselerinde kendine has bir yer bulmuş ve şu anda bile bu yerini korumaktadır (Abidi, 2011: 16).

3.2.2.17. Şerh-i Rubâiyât: Bu risâle Câmî'nin kendisi tarafından yazılan 44 rubaisinin yine kendisi tarafından yapılan şerhidir. Câmî bu rubailerinde vahdetü'l-vücut teorisini, sufiler ve ariflerin sözlerini delil göstererek ıspat etmeye çalışmıştır (Rezi, 1962: 294).

3.2.2.18. Levâyah: İrfan gerçekleri ile ilgili Müsecca nesriyle yazılan kısa bir risâledir. Câmî bu risâleyi 1466 yılında telif edip Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'a takdim etmiştir (Rezi, 1962: 294).

Câmî'nin diğer eserlerinin isimleri şu şekildedir:

Fâriziye'nin bazı beyitlerinin şerhi, *Risâle-i fi'l-Vücûd*, *Risâle-i Nâyiye*, *Risâle-i Tarîk-ı Hâcegân*, *Tefsir-i Kur'an-ı Kerim* (Bakara Süresinin 38 ayetine kadar), *Risâle-i Tahlîliye*, *Şerh-i Razin İbni Akilî*, Emir Hüsrev-i Dihlevî'nin beytinin şerhi,

Hoca Parsa'nın sözler mecmuası, Arapça'nın nazım ve nesir tarzlarında sarfi, Muamma sanatında küçük risâle, Muamma sanatında orta hacimli risâle, *Tecnis-i Hat*, *Aruz risâlesi*, *Risâletü'l-Vafiye fî İlmi'l-Kâfiye*, *Münşeat Risâlesi*, *Menâkıb-ı Hoca Abdullah-ı Ensârî*, *Menâkıb-ı Hazret-i Mevlevî*, *Miftâhü'l-Gayb Şerhi*, *Risâle-i Cevâb u Suâl-i Hindistan*, *Risâle-i fî'l-Vâhid*.

3.3. Kemaleddin Behzâd ve Nevâî ile İlişkisi

Kemaleddin Behzâd Hirrevî, Herat Ekolü'nün en ünlü ve parlak nakkaşlarından. Onun şöhreti bütün sanat dünyasını ihata etmiş ve eserleri dünyanın en nadide köşelerini süslemiştir. Batıda Raffaello Sanzio ve Doğuda ise Mani-i Sâni lakapları ile ün kazanan Kemaleddin Behzâd, minyatür ve resim sanatının en parlak şahsiyetlerindedir. Behzâd'ın zekâsı ve yeteneği Ali Şîr Nevâî tarafından keşfedilmiştir (Rahîmî, 1991: 81).

Birçok âlim, sanatkâr ve şair gibi Behzâd'ın da doğumu ve çocukluk dönemine ilişkin kesin bilgilere sahip değiliz. Onun doğum tarihi ile ilgili birçok ihtilaf vardır. Çoğu tarihçiye göre 1455 yılında Herat'ta doğmuştur. Çocukluğunda anne ve babasını kaybederek yetim ve öksüz kalmıştır. Hayatını ilim, sanat, marifet, yetim ve yoksulların eğitilmesine adanmış Ali Şîr Nevâî Behzâd'ı önce kendi himayesine almış, sonra kendi maiyetinde çalışan Mîrek-i Nakkaş'ın himayesine vermiştir. Döneminin en büyük ressamı ve Sultan Hüseyin Baykara kütüphanesinin yöneticisi olan Mîrek, Behzâd'ı himayesi altına alıp onun eğitimine ihtimam göstermiştir. Diğer bir rivayete göre Nevâî onu Pîr Seyyid Ahmed'in yanına telebe olarak vermiştir (Rahîmî, 1991: 81).

Hund-ı Mir'e göre Hoca Mîrek, ressamlık ve tezhipte benzersiz yetenekli bir ustaydı. O dönemde birçok bina ve mezar kitabesi onun tarafından yazılırdı. Bu arada onun yanında yetişen Behzâd da onun bu sanatından geniş bir şekilde yararlanmıştı (Tabîbî, 1989: 85). Bir yandan Behzâd'ın eğitimine Mîrek-i Nakkaş'ın verdiği özen, diğer yandan da kendisinin fitrî zekâsı ve yaşadığı Herat'ın sanatsever ortamı çok kısa bir sürede onun büyük ve benzersiz bir nakkaş olarak ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Behzâd'ın ressamlık sanatında yarattığı eserler kendisine daha gençlik dönemlerinde büyük bir ün kazandırmıştır (Aryan, 2003: 19). Behzâd'ın bu yolda en büyük

teşvikçisi olan Nevâî, yeteneğini keşfedip onu Sultan Hüseyin Baykara ile tanıştırmıştır. Bundan sonra da Sultan Hüseyin'in himayesi altında bulunmuştur. Bu konuda Hund-ı Mir şöyle demektedir: “*Üstad Kemaleddin Behzâd resim sanatının en orijinal ve yeni eserlerini ortaya çıkaran kişidir. O, üstat Ali Şîr Nevâî'nin teşviki ve himayesi ile büyük bir gelişme göstermiş ve üstün başarılarla ulaşmıştır*” (Şigüfte, 200: 341).

Nevâî ve Sultan Hüseyin Baykara, Behzâd'ın fitratında bulunan yeteneği görünce kendisini güçlü bir şekilde desteklemeye çalışmışlardır. Böylece Behzâd büyük bir nakkaş olarak ortaya çıkmıştır. Behzâd, sarayda resim ve karikatürleri ile Sultan Hüseyin'in gönlünü hoş tutardı. Bu konuda Zeynüddin-i Vâsîfi'nin *Bedayi'ü'l-Vikâye* adlı eserinde aktardığına göre Sultan Hüseyin'in sarayında Emir Bab Mahmud adlı çok farklı tipte, değişik görünüşlü ve şişman bir adam vardı ve sultanın toplantılarına katılırdı. Şişman ve farklı görünüşüne rağmen sözleri ve garip davranışları ile herkesi güldürürdü. Behzâd, sultanın bu adamın garip davranışlarından hoşlandığını biliyordu. Bundan dolayı çoğu zaman onun karikatürlerini çizip sultana gösteriyordu. Sultan da görür görmez neşelenip gülmekten kendini alamıyordu (Tabîbî, 1989: 6).

Nevâî sadece Behzâd'ın zekâ ve yeteneğini takdir etmekle yetinmemiş, onu bir sufi, arif ve şair olarak kabul ederek ona hep saygı gösterip meclisine çağırırdı. Diğer yandan Behzâd'a kendi eserlerini verip minyatürlemesini isterdi. Behzâd'ın bu eserler üzerine yaptığı minyatürler günümüzde Asya, Avrupa ve Amerika kütüphane ve müzelerinin en değerli eserlerinden sayılmaktadır (Afganistan Bilimler Akademisi, 1983: 65).

Kemaleddin Behzâd ilk önce Nevâî'nin kütüphanesinde çalışmaktaydı. Orada istinsah edilen kitapların resimlerle süslenmesi ile meşguldü. Burada çalışırken Sa'dî'nin *Bostan* ve *Gülistan*'ını Nizâmî'nin Hamsesini ve Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafer-nâme*'sini minyatürlerle süslemiştir (Afganistan Bilimler Akademisi, 1983: 65).

Behzâd'ın resim sanatındaki yeteneğinden dolayı Sultan Hüseyin kendisine Mani-i Sâni lakabını vermişti. Resim sanatında o kadar yetenekli bir kişiydi ki hiçbir zaman değerinden bir şey kaybetmedi. Hatta Timurlular Devleti Herat'ta zevale uğrayıp

Herat'ın 1507 yılında Şeybani Han'ın eline geçmesine rağmen onun bahtı zevale uğramamış, Şeybani Han'ın yanında kendine yer bulmuştur. 1510 yılında Şah İsmail Safevî Herat'ı ele geçirip Şeybani Han'ı öldürdüğünde Behzâd da dönemin büyük sanatkârlarından Hoca Mîrek, Kasım Ali ve Hacı Muhammed gibi kişilerle Tebriz'e götürülmüştür (Rahîmî, 1991: 82). Behzâd, Tebriz'de Hoca Abdülaziz ve üstad Muzaffer Ali gibi yetenekli öğrenciler yetiştirmiş ve Şah İsmail Safevî onu 1523 yılında kütüphane yöneticisi olarak atamıştır. Sonra da kendisini Nâdirü'l-asr, Kudyetü'l-musavvirîn ve Usvetü'l-müzehhibîn lakapları ile ödüllendirmiştir (Tabîbî, 1989: 89-90).

Behzâd'ın vefatı ve gömüldüğü yer ile ilgili tarihçiler arasında farklı görüşler mevcuttur. Kadı Ahmed'in *Gülistan-ı Hüner* adlı kitabında bu konu ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: “*O, Herat'ta vefat edip Kûh-ı Muhtar adlı mahallenin civarında defnedilmiştir.*” Bu bilgiye rağmen eserde Behzâd'ın Herat'a nasıl geldiği ile ilgili hiçbir malumat verilmemektedir. Diğer bir rivayete göre 1536 yılında Tebriz'de vefat edip orada Fars şairi Şeyh Kemal-i Hucendî'nin mezarının yanına gömülmüştür (Aryan, 2003: 34).

Behzâd Mani-i Sâni ve Doğu'nun Raffaello'su lakapları ile anılmıştır. Bu konuda Behzâd'ın çağdaşı olan edip ve tarihçi Zeynüddin Mahmud Vâsifî Hirrevî, *Bedayi'ü'l-Vikâye* kitabında şu ifadeler yer vermektedir: “*Sultan Hüseyin Mirza Baykara, bu sanat adamları arasında yedi iklim ressamının teslimiyetle önünde eğilmiş ve resim sanatının gerçek ustası olan Behzâd nakkaşı seçip ona Mani-i Sâni lakabını vermiştir.*” (Afganistan Bilimler Akademisi, 1983: 62).

Doğu minyatür ve resim sanatında kendine has bir yer edinen Behzâd, Herat Ekolü'nün en yetenekli ve becerikli sanatkârlarındandır. Herat Ekolü'nde minyatür ve resim bu değerli sanatkârın gayretleri ile zirveye ulaşmıştır. Herat Ekolü'nde bu sanatın kahramanı Behzâd'dır. Onun bu sanatta her hangi bir akım ve ekolün etkisi altında kalmadan kendine has yöntem ve üslup sahibi olduğu görülmektedir. Behzâd Orta Asya, Horasan, Azerbaycan ve diğer tüm doğu memleketlerinin güçlü bir ressamı olarak ortaya çıkmakla yetinmeyip belki kendinden sonra bu alanda birçok sanatkârın yetişmesini de sağlamıştır. Kendine has üslubu ile kendinden sonra bu sanatı yıllar boyunca etkisi altında bırakmış ve bu sanatın kendinden sonrada gelişmesi ve parlamasına büyük katkı sağlamıştır (Şehrâni, 2000: 240).

Behzâd'ın çağdaşı olan Hund-ı Mir *Habîbü's-Siyer* adlı eserinde onun bu sanattaki gücü ve yeteneğini şu beyitle övmektedir:

“Mûy-ı kalem-eş zi üstâdî

Cân-dad be-sûret-i cemâdî⁴³” (Şehrânî, 2000: 240).

İslam dünyasında minyatür sanatının tarihçesi hakkında elimizde net bilgiler mevcut değildir. Bunun en büyük sebebi İslam'ın musiki ve ressamlığa bakış açısı olabilir. Diğer taraftan da geçmiş dönemlerdeki bazı din adamlarının bu sanatlara karşı olumsuz bir tavır geliştirdiğini söylemek mümkündür. Ama İslam dünyasında Timur'dan sonra minyatür dalında büyük sanatkârlar ortaya çıkmış ve güzide eserler meydana getirmişlerdir (Aryan, 2003: 15).

Timur ve şehzadelerinden kalan birkaç resim vardır. Bu resimler o dönemde ressamlık sanatının yavaş yavaş bağımsızlığa kavuşmak üzere olduğunu göstermektedir. Timurlu sultanlarının zevk ve ilgileri, onların bu sanatı destekleyerek teşvik etmeleri minyatür sanatının ilerlemesinde etkin olmuştur. Ressamlık sanatının zemini de birçok sanat dalı gibi Timur döneminde oluşturulmuştur. Ama tam anlamıyla Sultan Hüseyin Baykara döneminde Behzâd'ın çabaları ile zirveye ulaşmıştır. Yani ressamlık sanatı Herat Ekolü'nde Behzâd'ın eserleri ve imzası ile ün kazanmıştır. Behzâd, Sultan Hüseyin Baykara'nın desteği sayesinde bu alanda yaptığı nadir eserleriyle minyatür sanatını zirveye taşımıştır. Timur İmparatorluğu'nun Horasan'da yıkılması üzerine Şah İsmail Safevî kendisini Tebriz'e götürmüştür. Behzâd da Tebriz'de yarattığı eserler ve eğittiği öğrencileriyle bir yandan bu sanatın Tebriz Ekolü'nde parlamış, diğer yandan da o dönemde Tebriz Ekolü ile çağdaş olan Hint ve İstanbul ekollerini de büyük oranda etkilemiştir (Aryan, 2003: 15).

3.3.1 Kemaleddin Behzâd'ın Eserleri

Kemaleddin Behzâd yarattığı eserleriyle henüz hayattayken şöhreti yakalamış Herat Ekolü'nün en ünlü sanatkârlardan biridir. Behzâd kazandığı bu şöhretle kısa bir sürede dünyanın her tarafında tanınan ve eserleri ilgi çeken bir sanatkâr haline gelmiştir. Böylece birçok ressam ve minyatür ustası eserlerinin satılması ve daha çok para elde edebilmek için Behzâd'ın üslubunu taklit etmeye başlamışlardır. Behzâd'ın

⁴³ Onun ressamlık kaleminin tüyü, ustalığı ve yeteneği, cansız varlıklara can vermiştir.

hem hayatında, hem de vefatından sonra birçok kişi tarafından birçok eseri taklit edilmiştir (Tabîbî, 1989: 90). Hatta birçok resim Behzâd'a ait olmadığı halde onun adına pazarda satılmaya başlamıştır. Bu durum bir yandan Behzâd'ın eserleri üzerinde araştırma yapmak isteyenleri zor durumda bırakmış, diğer yandan da tarihî belgeler ve kaynaklarda onun eserlerini teşhis etmeyi oldukça güçleştirmiştir. Behzâd, birçok eserini şu mahlaslarla ortaya koymuştur: Amelü'l-abd Behzâd, el-Fakîr Behzâd, Suverü'l-abd Behzâd. Buna rağmen onun adı ve imzası da taklit edilmiştir. Ayrıca onun adı ve imzasının bulunmadığı eserlerin de ona ait olup olmadığı konusunda büyük zorluk yaşanmaktadır (Aryan, 2003: 42).

Günümüzde bu konu üzerinde çalışan araştırmacıların asıl amacı bu eserlerin hangisinin gerçek ve hangisinin de sahte olduğunu tespit etmektir. Behzâd'ın eserlerini gösterime sokmak için 1931 yılında Londra'da tertip edilen sergide Behzâd'a ait olan birçok eser bir araya getirildi (Rahîmî, 1991: 92)

Günümüzde Behzâd'a ait olarak tanımlanmış eserler iki gruba ayrılabilir:

1. Bu gruptaki eserler kesin olarak Behzâd'a aittir.
2. Bu gruptaki eserlerin de Behzâd'a ait olduğu düşünülmektedir. Ancak gerçekten ona ait olup olmadığı kesin değildir (Aryan, 2003: 42).

Behzâd'a ait olduğu kesin olarak bilinen eserler:

1. Behzâd'ın şaheserlerinden sayılan bu eser 1488 yılının Temmuz ayında Sultan Ali Meşhedî tarafından Herat'ta Sultan Hüseyin Baykara için istinsah edilen Sa'dî'nin *Bostan* adlı eserinin bir nüshasıdır. Eser, Yârî-i Müzehhib tarafında yaldızlanmıştır. Bu nüshanın dört sayfalı minyatürü Behzâd'a aittir. Minyatürlerin dördünde de Behzâd tarafından yazılan "Rakamü'l-abdü'l-Behzâd" ifadesi mevcuttur. Minyatürlerin dördü de aynı üslup ve tarzda yazılmıştır. Bu eser kuşkusuz Behzâd'a ait olan eserlerden biridir. Eser şu anda Kahire Mısır Milli Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Aryan, 2003: 43).

2. İkinci eser Mir Ali Şîr Nevâî'nin *Hamse*'sidir. *Hamse*'nin bu nüshası 1485 yılında Sultan Hüseyin bin Bediüzzaman için hazırlanmıştır. Bu nüshanın minyatürlerinden en azından iki tanesi Behzâd'a aittir. Çünkü onun tarzı ve üslubu ile yazılmıştır. Bu

eser Oxford Üniversitesi Bodleian Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Tabîbî, 1989: 92).

3. Behzâd'a ait olması kesin olan diğer bir nüsha da 1485 tarihli Emir Hüsrev-i Belhî'nin *Hamse*'sidir. Muhammed Ezhar-ı Kâtib tarafından istinsah edilen bu nüshada 33 sayfa minyatür vardır. Behzâd eserlerini araştıran F. R. Martin adlı bir araştırmacı bu minyatürlerin Behzâd'a ait olduğunu belirtmektedir (Rahîmî, 1991: 98).

3. Behzâd'a ait olan diğer bir eser de Nizâmî'nin *Hamse*'sindeki birkaç minyatürdür. 1442'de yazılan bu nüshanın minyatürlerinin birkaç tanesi Behzâd'a aittir ve diğerleri ise sonraları bu nüshaya eklenmiştir. Bu sonradan eklenen minyatürler Behzâd'ın öğrencilerinin işine benzemektedir. Bu nüshadaki minyatürlerden üç tanesi tam olarak Behzâd'ın üslubuna benzemekte, "Rakam-ı el-Abdü Behzâd" ifadesini de taşımaktadır. Bu eser şimdi British Museum Add. 25900 numarayla İngiltere'dedir.

4. Nizâmî'nin Emir Ali Farsî Berlas tarafında istinsah edilen *Hamse*'sinde 16 adet minyatür bulunmaktadır. Bu minyatürlerin hepsi Cihangir Sultan'ın rivayetine göre Behzâd'a aittir. Bu nüsha İngiltere'de bulunmaktadır (Rahîmî, 1991: 94).

5. Behzâd'a ait olan eserlerden diğer biri de iki bölümden oluşan parça minyatürdür. Birinci bölümde Sultan Hüseyin Baykara ve ikinci bölümünde de onun haremindeki kişiler bağda otururken resmedilmektedir. Behzâd'ın tarzı bu parçada açıkça görülmektedir. Ayrıca altında Behzâd'ın adı da bulunmaktadır. Bu resim Tahran Kah-ı Gülistan Sarayı müzesinde bulunmaktadır (Aryan, 2003: 45).

6. Behzâd'a ait olarak bilinen diğer bir eser Mir Şeyh Muhammed tarafından istinsah edilen Sa'dî'nin *Bostan* isimli eseridir. Bu nüshada 11 minyatür vardır. Bu nüshanın istinsah tarihinin 1478 olması yanında Behzâd'ın "El-Abdü'l-Müzehhibü'l-Behzâd" şeklindeki imzasının bulunması minyatürlerin Behzâd'a ait olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bu eser Londra'nın Chester Beatty Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Aryan, 2003: 45).

7. İki deveyi birbirbiriyle güreşirken gösteren diğer bir eser, birçok araştırmacı tarafından Behzâd'a ait olduğu ifade edilmektedir. Bu minyatür de Behzâd'ın imzası olan "Fakîr-i Nâ-murâd Behzâd" ifadesini üzerinden taşımaktadır. Hint Gürenganlı İmparatoru olan Cihangir de 1608 yılında bu eserin Behzâd'a ait olduğunu

söylemiştir. Bazıları bu eserin Behzâd'ın yaşlılık dönemine ait olduğunu söylemektedir. Bu nüsha Tahran Kah-ı Gülîstan Saray'ında korunmaktadır (Tabîbî, 1989: 226).

Behzâd'a ait olması konusunda kesin bir belge olmayıp ona atfedilen eserler

1. Bu minyatür Sultan Hüseyin Baykara'yı ata binmiş bir şekilde göstermektedir. Bu nüsha Amerika Boston Güzel Sanatlar Müzesi'nde bulunmaktadır (Aryan, 2003: 46).
2. Diğer bir eser Sultan Hüseyin'in yarım kalan minyatürüdür. Eser, Londra'nın Cartier Müzesi'nde muhafaza edilmektedir (Aryan, 2003: 46).
3. Behzâd'a ait olup olmadığı kesin olarak bilinmeyen diğer bir eser, Ali el-Kâtib hattı ile 1486 yılında istinsah edilen Sa'dî'nin *Gülîstan*'ıdır. Bu eser Paris'in Maurice de Rothschild Resimler Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir (Aryan, 2003: 46).
4. Bir diğer eserde Emir Şâh-ı Sebzevârî'nin divanındaki üç minyatürdür. Bu minyatürlerde kuşların resmi gösterilmektedir. Bu eser Paris Milli Kütüphanesi Bib. Nat. Suppl. Pers. 1955, saklanmaktadır (Aryan, 2003: 46).
5. Bir diğer eser de Şerefeddin Ali Yezdî'nin *Zafer-nâme* adlı kitabında bulunan 12 minyatürdür. Bu nüsha 1467 yılında Şîr Ali Kâtib tarafından Sultan Hüseyin Baykara için istinsah edilmiştir. Bu nüsha Johns Hopkins Üniversitesi Galeri Koleksiyonu'nda saklanmaktadır (Aryan, 2003: 46).
6. Diğer bir eserde Özbek sultan Muhammed Şeybani Han resmedilmiştir. Paris Saksian Galeri Koleksiyonu'nda bulunmaktadır (Aryan, 2003: 46).
7. Bir diğer eser Behzâd simgesini de üzerinde taşıyan (Pir Gulam Behzâd) ve Şah Tahmasb-ı Safevî'nin resmedildiği minyatürdür. Bu eser Paris Louvre Müzesi'nde saklanmaktadır (Aryan, 2003: 46).

SONUÇ

Türklerin İslam kültür dairesine girmelerinden sonra oluşturmaya başladıkları edebiyat Anadolu sahası başta olmak üzere pek çok coğrafi bölgede hayat bulmuştur. Özellikle Anadolu sahasında 15. yüzyılda başlayan edebiyatın klasikleşme serüveni 16. yüzyılda Hayâlî, Bâkî gibi güçlü şairlerin yetişmesiyle büyük mesafe kat etmiştir. Diğer yandan, Türklerin ata yurdu olan Horasan ve civarı bölgelerde ise Sultan Hüseyin Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî'nin bilinçli politikalarıyla Türk edebiyat, bilim, sanat ve kültüründe farklı bir evreye geçildiği görülmektedir.

Bu çalışmada özellikle Sultan Hüseyin Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî'nin girişimleriyle bir okul/ekol halini alan Herat Ekolü tarihî süreç, temsilcileri ve etkileri bağlamında izah edilmeye çalışılmıştır. Daha önce ülkemizde bu konuda herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması bu çalışmanın temel zorluklarından birisidir. Bu yüzden bu çalışma büyük oranda Farsça ve Özbek Türkçesi kaynakları merkezli tamamlanmıştır.

Çalışma Giriş dışında üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Herat şehrinin tarihçesine ve günümüzdeki konumuna yer verilmiştir. Tarihî kaynaklar incelendiğinde Herat'ın gerek Zerdüştlük açısından gerekse İslamiyet açısından önem verilen bir şehir olduğu görülmektedir. Zerdüştlüğün kutsal kitabı olarak kabul edilen Avesta'ya göre Ahuramazda'nın yarattığı en hayırlı altıncı ülke Herat'tır.

Herat şehri Yunan mitolojisinde de yer bulmuş bir şehirdir. Tarihin babası olarak kabul edilen Herodot'a göre Herat kelimesi aşk ve evlenme tanrıçası Hera'nın adından gelmektedir.

Herat şehrinin İskender tarafından kurulduğu, en azından onun tarafından tekrar ayağa kaldırılıp mamur edildiği pek çok tarihî kaynağın ittifak ettiği bir konudur. Diğer taraftan İran'ın efsanevî hükümdarlarından olan Tahmûres, Dahhâk, Siyavuş

ve Dârâ da Herat'ın kuruluşu ya da tamiratıyla ilgili konularda zikredilen isimlerdendir.

Herat şehri İslam dini ve miti açısından da önemlidir. Heratlı Seyfi'nin aktardığı mitik bilgiye göre Herat Allah'ın emri ve Cebrail'in yol göstericiliğiyle bir peygamber tarafından yapılmıştır. Diğer taraftan yine Heratlı Seyfi'nin eserinde Hz. Muhammed'in de Herat hakkında söylediği rivayet edilen ve Herat'ın güzelliklerine vurgu yapan altı adet hadise yer verilmiştir.

Herat için en zor ve yıkıcı dönem şüphesiz ki Moğol saldırıları sürecinde yaşanmıştır. 1219'da bölgeye gelen Cengiz Han, Horasan'da oğlu ve damadını savaşta kaybeder. Bu duruma karşı büyük öfkeye kapılan Cengiz, deyim yerindeyse bölgede taş üstünde taş, omuz üstünde baş bırakmamıştır.

Moğol saldırısından sonra bölgenin yaşadığı bir diğer felaket 1435'te yaşanan veba salgınıdır. Bu salgın sırasında nüfusunun büyük bir kısmını kaybeden Herat, birçok edip, şair, bilim adamı ve sanatçısını toprağa vermek durumunda kalmıştır.

Herat'ın tarih içerisinde kaydettiği en güzel ve müreffeh dönemi Timurlular dönemidir. Bu dönemde özellikle Timur'un dördüncü oğlu Şahruh tarafından payitaht merkezi haline getirilmesinden sonra tam bir cazibe merkezi haline gelen Herat, Sultan Hüseyin Baykara döneminde ise tarih içerisinde bir yıldız gibi parlamaya başlamıştır.

Çalışmanın Birinci Bölümü Herat Ekolü'nün Oluşmasına ve Gelişmesine Etki Eden Sosya ve Siyasal Hareketler başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Herat Ekolü merkezli olmak üzere Timurluların saltanat dönemi ifade edilmeye çalışılmıştır. Timur'un Maverâünnehir bölgesine yaptığı akınlar 1361'de başlamıştır. Birbirleri arasında yaptıkları savaşlarla iyice yıpranan ve güçsüz düşen bölge beylikleri Timur karşısında hiçbir varlık gösterememiş, bölge halkı üzerinde uyguladıkları politikalarla âdetâ Timur'u davet etmişlerdir. Timurlular döneminde bölge şehirleri bir yandan tam bir yıkıma uğrarken diğer yandan Semerkant, Buhara ve Herat gibi şehirler bilim, sanat, edebiyat ve kültür alanlarında en parlak dönemlerini yaşamıştır.

Birinci Bölüm'ün alt başlıklarından birisi Timur Dönemi'dir. Burada Timur'un hayat öyküsü kısaca ele alındıktan sonra Herat Ekolü'nün temelini atan kişi olması bakımından siyasî, askerî ve kültürel faaliyetlerine değinilmiştir. Timur'un hayat

hikâyesinde en dikkat çekici yönü bir asker olarak başladığı hayatını büyük bir sultan olarak tamamlamasıdır. Gençliğinde Toğluk Timur'un ordusuna bir asker olarak katılan Timur, savaşlarda gösterdiği kahramanlıklardan dolayı kısa sürede dikkat çekmiş, 1360'a gelindiğinde şöhretli bir komutan olarak tarih sahnesinde görülmeye başlanmıştır. Toğluk Timur'un Semerkant valiliğine oğlu Hoca İlyas'ı atamasıyla bazı konularda fikir ayrılığına düşen Timur, Hoca İlyas'ın yanından ayrılarak Belh hükümdarı Emir Hüseyin'le dostluk kurmuş, Emir Hüseyin'in yardımıyla Toğluk Timur ve oğlu Hoca İlyas'ı öldürmüştür. Emir Hüseyin'le ilişkilerini daha da geliştirmek için de onun kız kardeşi Olcay Türkan'la evlenmiştir. Bu evlilikten sonra Moğolcada "han damadı" anlamına gelen Gürekan lakabı ile anılmaya başlayan Timur, 1370'te iyice güçlendikten sonra Emir Hüseyin'i de öldürmüş, böylelikle henüz 34 yaşında tüm Maverâünnehir'e hâkim olmuştur. Bu hâkimiyetten sonra bölgeye birçok akınlar düzenleyen Timur, bu akınlar sırasında bölgede pek çok katliam yapmıştır. Mücadele, savaş ve akınlarla dolu bir ömür geçiren Timur, 1405 yılında Çin'e akın düzenlemek üzere yola çıktığı sırada Otrar şehrinde ordugâh kurdurmuş, bir müddet sonra burada hastalanarak 71 yaşında 18 Şubat 1405'te ölmüştür.

Tüm bu gaddarlığı ve kan dökücülüğüne rağmen Timur şaşırtıcı bir şekilde tam bir sanat, bilim, kültür ve tasavvuf âşığı bir kimseydi. Saltanatı sırasında fethettiği tüm şehirlerde karşısına çıkan tüm bilim, sanat ve kültür erbabı kimseleri ülkesinin başkenti Semerkant'a göndermiş, buraya getirdiği entelektüellerin çalışmalarını destekleyerek üretim yapmalarını sağlamıştır. Böylelikle Timur döneminde Semerkant bilim, sanat ve kültür açısından büyük bir atılıma sahne olmuştur. Timur'un uyguladığı bu politika Herat Ekolü'nün zeminini hazırlamıştır.

Birinci Bölüm'ün bir diğer alt başlığı Timur'un Velihtları ve Payitahtın Semerkant'tan Herat'a Geçmesi'dir. Bu bölümde Timur'un ölümünden sonra veliahtları arasında yaşanan taht mücadeleleri ana hatlarıyla ifade edilmiştir. Yaşanan taht mücadeleleri sonunda Timur'un oğlu Şahruh ve yeğeni Halil Sultan anlaşarak aynı anda ikisi de sultanlığa oturmuştur. Şahruh Herat'ı payitaht olarak benimsemiş ve burada tahta oturmuş, Halil Sultan da Semerkant'ta tahta geçmiştir. Bir müddet sonra ordu komutanları Semerkant'ta gerçekleştirdikleri bir darbeyle Halil Sultan'ı tahttan indirip hapse atarlar. Bu durumdan faydalanan Şahruh ordusuyla Semerkant'ı

işgal ederek yeğeni Halil Sultan'ı hapisten kurtarır. Ona oldukça iyi davranan Şahruh, Halil Sultan'a Rey valiliğini verir. 2 yıl kadar burada valilik yapan Halil Sultan bir müddet sonra hastalanıp ölür. Böylece Maverâünnehir, Horasan, Harezm, Kandahar ve Hint memleketlerinin hâkimi olan Şahruh, Semerkant'a oğlu Uluğ Bey'i atayıp Herat'ı hükümdarlığının merkezi olarak kullanmaya devam eder.

Birinci Bölüm'ün diğer alt başlığı Şahruh ve oğlu Uluğ Bey'dir. Burada Şahruh'un hayat hikâyesi ve yaptığı savaşlar hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Bu bölümde karşımıza çıkan en dikkat çekici husus, Şahruh'un eşi Gevherşad Aga'nın devlet içinde kazandığı etkinliktir. Gevherşad Aga devlet içinde o kadar geniş bir nüfuz alanına sahiptir ki bazı tarihçiler devleti Şahruh'un değil Gevherşad Aga'nın yönettiğini söylemişlerdir. Şahruh, Timurlu sultanları içinde barışı savaşa tercih eden, gerekmedikçe savaşmak istemeyen bir yapıya sahiptir. Şahruh savaştan ziyade ülkesini ekonomik, bilimsel, sanatsal ve kültürel olarak kalkındırmak itiyordu.

Birinci Bölüm'ün diğer alt başlığı Şahruh Döneminde Herat Ekolü'nün Oluşumu ve Kökleşmesi'dir. Bu bölümde Herat'ın, âlim, edip, şair ve sanatkârlar için bir cazibe merkezi haline gelmesi üzerinde durulmuştur. Herat'ın Şahruh tarafından payitaht olarak seçilmesinden sonra Semerkant'ta olan ağırlık merkezi Herat'a doğru kaymıştır. Gerek Şahruh, gerek oğulları ve gerekse eşi Gevherşad Aga'nın bilim, sanat ve kültüre önem vermesi, bu yolda verilen eserleri desteklemesiyle Herat âlim, edip, şair ve sanatkârların akınına uğramıştır. Bu dönemde ortaya konan bilimsel, sanatsal ve kültürel eserler sayesinde Herat, kendi adıyla anılan bir okul/ekolün merkezi haline gelmiştir. Diğer taraftan, Semerkant'ta Uluğ Bey'in gerek kendi ortaya koyduğu atılımlar, gerekse de desteklediği bilim ve sanat adamlarının gayretleriyle bu ekole büyük katkı sunulmuştur.

Birinci Bölüm'ün diğer alt başlığı Ebu Said'dir. Uluğ Bey'in öldürülmesi sonrasında Timur şehzadeleri arasında yine bir mücadele dönemi başlamıştır. Kargaşa ve kaos döneminin yaşanmasından sonra tahta geçen Ebu Said, Şahruh'un torunu Yadgar Muhammed tarafından öldürülmüştür.

Birinci Bölüm'ün diğer alt başlığı Sultan Hüseyin Baykara'dır. Yadgar Muhammed'le yaptığı savaş sonunda zafer kazanan Sultan Hüseyin Baykara Timurlular Devleti'nin tahtına geçti. Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in torunu olan Sultan

Hüseyin'in babasının adı Baykara'dır. Henüz 7 yaşındayken babasını kaybeden Hüseyin Baykara, Semerkant'ta Uluğ Bey'in yanında yetişti. Uluğ Bey'in öldürülmesinden sonra bir müddet hapiste kalan Hüseyin Baykara, hapisten kaçarak Harezm'e gitti. 1457 yılında başlattığı bir isyanla Nisa, Barvurd ve Gürgan bölgelerini ele geçirerek Esterabad'ı başkent yaptı. Ebu Said'in gönderdiği orduya yenilen Baykara, Ebu Said'in Uzun Hasan tarafından yenilgiye uğratılmasıyla Horasan'a saldırıp Herat'ı ele geçirdi. 38 yıl kesintisiz olarak Herat'ta hüküm süren Baykara, hükümdarlığının ilk yıllarında Ebu Said'in veliahtları ile savaşmak zorunda kalmış, fakat hiçbirisi ona üstünlük sağlayamamıştır. Sultan Hüseyin Baykara 4 Mayıs 1506 yılında 70 yaşında vefat etti.

Birinci Bölüm'ün diğer alt başlığı Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Herat Ekolü'nün Zirveye Ulaşması'dır. Tarihî kaynaklar Sultan Hüseyin Baykara'nın hem bir edebiyatçı, şair hem de âlim, edebiyatçı ve sanatkârların koruyucusu olduğunu ifade ederler. Baykara bu özelliklerinin yanında aynı zamanda cesur, cömert ve âdil bir hükümdardır. Herat Ekolü'nün gelişim seyrine bakıldığında zaman içerisinde coğrafi alanın daraldığını, ancak bilimsel, sanatsal ve kültürel etkinlerin niteliğinin arttığı görülmektedir. Herat Ekolü Sultan Hüseyin Baykara ve veziri Ali Şîr Nevâî'nin gayretleriyle zirveye ulaşmıştır. Sultan Hüseyin Baykara'yı diğer Timurlu hükümdar ve şehzadelerinden ayıran en temel özellik Ali Şîr Nevâî gibi güçlü bir vezire sahip olmasıdır. Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî Herat'a gelen ilim, fikir ve sanat adamlarını maddi ve manevi olarak destekliyor, alanlarıyla ilgili çalışmalar yapmaları için onları teşvik ediyorlardı. Baykara'nın ilim, sanat ve kültüre olan bu düşkünlüğü çevre şehirlere gönderilen valilerce de malumdu ve bu valiler kendi bölgelerinde buldukları entelektüelleri Herat'a gönderiyordu.

Birinci Bölüm'ün diğer alt başlığı Timur İmparatorluğu'nun Orta Asya ve Horasan'da Zeval Bulması'dır. Sultan Hüseyin Baykara öldüğünde yerine büyük oğlu Bediüzzaman'ın geçmesi gerekiyordu. Ancak onun üvey annesi Hatice ordu içindeki nüfuzunu kullanarak Bediüzzaman'ın tek başına tahta geçmesine engel oldu ve kendi oğlu Muzaffer Hüseyin'i saltanata ortak etti. Böylelikle bir devlette iki sultan olmuş oldu. İkisinin adına sikke basılır, basılan sikkelerin bir tarafında Bediüzzaman'ın bir tarafında Muzaffer Hüseyin'in adı yazılırdı. Ortaya çıkan bu kargaşa ve tartışmalar devleti zayıflatmış ve düşman saldırılarına açık hale

getirmiştir. Bir taraftan Şeybani Han, diğer taraftan Safevî tehlikesi devleti tehdit ediyordu. Tüm bu kargaşa ve kavgaları fırsat bilen Şeybani Han 1500 yılında Seyhun'u geçerek Buhara ve Semerkant'a hâkim oldu. Daha sonra Herat üzerine yürüyen Şeybani Han'ın ordusunu Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin karşılamışsa da 1507 yılında yapılan savaşta yenildiler. Böylelikle tüm Horasan Şeybani Han egemenliği altına girdi ve Timurlular Devleti'nin bölgedeki hâkimiyeti sona erdi. Her ne kadar Timurlu hanedanının Horasan bölgesindeki hâkimiyeti bu savaşla sona ermiş olsa da Timur soyundan gelen Zahîrüddin Babür sayesinde Kabil, Bedeşan ve Hindistan'da bu hanedanın etkinliği devam etmiştir. Herat'ın işgal edilmesinden sonra yıllar içerisinde burada toplanmış olan âlim, edip, şair ve sanatkârların bir kısmı Hindistan'a Babür sarayına, bir kısmı Tebriz'e Safevî sarayına, bir kısmı da İstanbul'a Osmanlı sarayına gitmiştir. Özellikle Tebriz ve Hindistan'a giden Herat Ekolü temsilcisi âlim ve sanatçıların etkisiyle Tebriz'de Tebriz Ekolü'nün, Hindistan'da da Hint Ekolü'nün tohumları atılmıştır.

Çalışmanın İkinci Bölümü Herat Ekolü'nün Bilimsel, Sanatsal ve Kültürel Etkileri başlığını taşımaktadır. Zemini Timur'un fethettiği ülkelerden Semerkant'a topladığı âlim, şair ve sanatkârlar tarafından oluşturulan Herat Ekolü İslam dünyasında geliştirilen ekoller içerisinde geniş bir coğrafyada etkiler uyandırmış atılımlardan biridir. Herat Ekolü gerçek anlamda Şahruh'un 1404 yılında Herat'ta tahta çıkmasıyla oluşmaya başlamış, yaklaşık yarım asır süren saltanatı boyunca olgunlaşıp kıvamını bulmuştur. Bu ekol, Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî döneminde ise zirveye ulaşmıştır. Bu verilerden hareketle Herat Ekolü şu şekilde bölümlenebilir:

1. Zemin Dönemi (1370-1405): Bu dönem Timur'un fetihleri ile başlayıp vefatına kadar devam eder.
2. Oluşum ve Kıvam Dönemi (1405-1447): Bu dönem Şahruh'un saltanata geçmesi ile başlayıp vefatına kadar devam eder⁴⁴.
3. Zirve Dönemi (1468-1505): Bu dönem Sultan Hüseyin Baykara'nın saltanata geçmesiyle başlayıp vefatına kadar devam eder.

---

⁴⁴ Şahruh'un vefatından, Sultan Hüseyin Baykara'nın tahta geçmesine kadar arada 20 yıllık bir süre vardır. Bu süre içinde Herat'ta Uluğ Bey, Ebu'l-Kâsım Babür, Mirza Alaaddin ile oğlu İbrahim ve Ebu Said hüküm sürmüşlerdir. Bunların içinde saltanatı biraz daha uzun süren kişi Ebu Said'dir. Fakat onun 18 yıllık saltanat dönemi genellikle şehzadelerin kendi aralarında yaptığı savaşlarla geçmiştir (Caferi, 2014: 91-100).

İkinci Bölüm'ün ilk alt başlığı Herat Ekolü ve Etkilediği Alanlar'dır. Şahrüh, babası Timur'un yerine imparatorluğun başına geçtikten sonra şehirlerin yeniden imarı ve halkın refahı için büyük bir gayret göstermiş ve Timur'un yaptığı tahribatı büyük ölçüde telafi etmeye çalışmıştır. Bu dönemde en büyük rağbeti payitaht merkezi yapılan Herat görmesine rağmen imparatorluğun diğer merkezî şehirlerinden Semerkant, Tebriz ve Şiraz gibi kentler de mamur edilmiştir. Özellikle Herat ve Semerkant gibi kentler, bir taraftan yerleşim alanları yönünden genişlerken, diğer yandan da saraylar, bağlar, camiler ve medreseler kurulmak suretiyle daha da bayındır hale getirilmiştir. Bu dönemde başta şiir ve edebiyat olmak üzere pek çok alanda gelişme kaydedilmiş, Herat, bilimsel ve sanatsal çalışmaların merkezi haline gelmiştir. Ancak bu ekolün ana merkezinde şiir ve edebiyat bulunmaktadır. Bu dönemde Sultan Hüseyin Baykara ve Alî Şîr Nevâî olmak üzere pek çok şair ve edip karşımıza çıkmıştır. Herat Ekolü şiirinin en önemli özelliği Türkçe şiir yazmanın revaç bulması ve Züllisaneyn (iki dilde şiir yazmak) şairlerin ortaya çıkmasıdır. Bu dönemde Türkçe şiir yazan şairler arasında Kutb-ı Harezmî, Seyf-i Serâyî, Haydar-ı Harezmî, Hucendî, Hamîdî-i Belhî, Emîrî-i Yakînî, Atâyî-i Belhî, Atâyî, Togil Hoca, Sekkâkî-i Semerkandî, Mevlânâ İmâdüddin, Mevlânâ Kadı Muhsin, Mevlânâ İshak Sekkâkî, Lutfi-i Hirrevî, Binâyî-i Hirrevî, Şahrüh Mirza, Uluğ Bey gibi şairler bulunmaktadır.

Bu dönemin şiir ve şairliğiyle ilgili dikkat çeken hususlardan birisi de Zî-fünûn şarilerdir (asıl mesleği başka olmakla birlikte şiirle uğraşan şairler). Şiir ve şaire yönetim tarafından önem verilmesi, şiirin teşvik edilmesi toplum içinde asıl mesleği şairlik olmayan bir çok kişinin şiire yönelmesini sağlamış, şiir yazmak yoluyla devlette görevler alma gayretleri artmıştır. Ancak bu tarz şairlerin sayısı çok olmakla birlikte ortaya konan şiirlerin nitelikli olduğunu söylemek zordur.

Herat Ekolü'nün etkilediği alanlardan bir diğer de tarihçilik ve tezkireciliktir. Bu dönemde tarihçilik ve tezkirecilik büyük gelişme kaydetmiştir. Timur ve Şahrüh'un gittikleri seferlere yanlarında tarihçilerini de götürmeleri tarihçiliğin önemini artırmıştır. İbni Arabşah, Hâfiz-ı Ebru, Mir Huand, Hund-ı Mir bu dönemin önemli tarihçileridir. Diğer taraftan, bu dönemde kaleme alınan tezkireler de Herat Ekolü için oldukça önemli eserlerdir. Bu dönemde Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâyis*'i, Molla Câmî'nin *Bahâristân*'ı ve *Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds*'ü,

Devletşah'ın *Tezkiretü's-Şu'arâ*'sı bu dönemde kaleme alınmış tezkirelerdir. Bu tezkirelerin Anadolu sahası Türk edebiyatı açısından da büyük önemi bulunmaktadır. Çünkü Anadolu sahasında kaleme alınan *Sehî Bey Tezkiresi* başta olmak üzere birçok tezkire Herat Ekolü Tezkireleri diye anılan bu eserler model alınarak yazılmıştır.

Herat Ekolü'nün etkilediği diğer alanlar ise musiki, astronomi, matematik, kitap ve ciltçilik, nakkaşlık ve mimarlıktır. Bu dönemde bu alanlarda çok önemli eser ve yapılar ortaya konmuştur. Astronomi alanında özellikle Uluğ Bey'in yaptırdığı rasathane ve hazırladığı *Zîc-i Uluğ Bey* (astronomi cetvelleri) adlı eserleri sadece kendi dönemi için değil, dünya astronomi çalışmaları için de önemli bir eşiktir.

Çalışmanın Üçüncü Bölümü Herat Ekolü ve Temsilcileri başlığını taşımaktadır. Orta çağda ilmî, edebî ve kültürel anlamda yemyeşil bir vaha gibi Türk kültür tarihinde ortaya çıkan Herat Ekolü özellikle Ali Şîr Nevâî'nin gayretleriyle büyük gelişme kaydetmiştir. Onun bu gayretleri sayesinde Herat, 15. yüzyılın ikinci yarısında bilimsel ve kültürel çalışmalarla donanmış bir merkeze dönüşmüştür. Devletin en üst kademesinde bulunduğu halde âlim, sanatkâr ve erdemli kişilere karşı hiçbir zaman gurur ve kibirle davranmamıştır. Aksine onlarla hep bir dost, öğrenci ya da hocaları gibi ilişki kurmuştur. Bulunduğu siyasî makamı daima ilim, kültür ve sanatın ilerlemesi için bir araç olarak kullanan Nevâî, güçlü zekâsı ve üstün yönetim kabiliyeti sayesinde Herat Ekolü'nün ikinci yarısında ilim ve sanatı zirveye ulaştırma başarısına sahip olmuştur. Nevâî, bu sayede ilim ve sanatın bütün alanlarını güçlü kişiliğinin etkisi altına almıştır. 30 yıl boyunca iktidarını sürdüren Nevâî, bu süre zarfında Herat'ta âlim ve sanatkârlardan oluşan bir topluluk meydana getirdi. Bu sebeple Herat'ı döneminin bilimsel ve kültürel merkezi haline dönüştürdü. Ali Şîr Nevâî farklı yönlerden bu akımı etkileyip ilim ve sanatı zirveye ulaştırdı. Medrese, cami, tekke ve hastaneler inşa etmek, Türkçe ve Farsça şiirler yazmak, bilimsel ve sanatsal eserlerin telifi, âlim ve sanatkârlara maddi ve manevi destek vermek suretiyle bu ekolde çok güçlü bir etki bırakmıştır. Nevâî, bilim adamı ve sanatkârların siyasî açıdan güvencede olmaları, müreffeh bir hayat yaşamaları ve her türlü endişeden uzak bir şekilde bilim ve sanatla uğraşmaları ve güzel eserler üretmeleri için sarayda onlara her türlü imkânı sağlamış, eğitim ve öğretim konusunda sınırsız bir destek vermiştir. Sağlanan bu kolaylıklar ve verilen destek kısa sürede etkisini göstermiş ve bu sayede Herat büyük bir ilim ve sanat merkezi

haline dönüşmüştür. Nevâî, kendisini âlim ve sanatkârların hizmetkârı ve öğrencisi olarak görmüştür. Nevâî'nin Herat Ekolü temsilcileriyle ilişkileri gözden geçirildiğinde bu ekolün Câmî ve Behzâd gibi yetenekli temsilcilerinin, onun desteği ve himayesi sayesinde üstün makamlara eriştikleri görülecektir. Nevâî'nin ortaya koyduğu eser ve atılımlar sadece kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, onun ününü Türk dilinin konuşulduğu tüm zaman ve mekânda sonsuza kadar yankılanmasını sağlamıştır.

Herat Ekolü çerçevesinde çalışmalarını yürüten ancak eserlerini Farsça yazan Molla Câmî de bu ekolün önemli simalarındandır. Herat'ta eğitimini tamamladıktan sonra Semerkant'a Uluğ Bey'in yanına giden Câmî, burada dil, belagat, mantık, hikmet, kelam, fıkıh, usul, hadis, kıraat, tefsir, matematik ve astronomi vb. gibi alanlarda da bilgisini iletmiştir. Câmî'nin velut bir şair, âlim ve sanatçı olmasında Ali Şîr Nevâî'nin desteği büyüktür. Molla Câmî eserlerinin büyük çoğunluğunu Nevâî'nin teşvikleri ile kaleme almıştır.

Herat Ekolü'nün minyatür ve resim alanındaki en önemli temsilcisi Kemaleddin Behzâd'dır. Ali Şîr Nevâî tarafından keşfedilen Behzad, sahip olduğu yetenekle Herat'ın Safevîler tarafından fethedilmesinden sonra gittiği Tebriz'de de başarılı eserler vermiştir.

Herat Ekolü edebiyattan musikiye, bilimden mimariye ve resime kadar medeniyetin her türlü şubesinde büyük eserlerin verildiği bir okuldur. Ali Şîr Nevâî ve Sultan Hüseyin Baykara'nın bilinçli politikalarıyla gelişip güçlenen bu ekol Orta Çağ Asyasında büyük bir gelişme kaydetmiştir. Ali Şîr Nevâî'nin ölümü ve sonrasında Timurular Devleti'nin Horasan bölgesinde hâkimiyetinin sona ermesiyle Hindistan ve Tebriz'e dağılan âlim, şair ve sanatkârlar buralarda Tebriz ve Hint ekollerinin oluşmasını sağlamışlardır.

KAYNAKÇA

- Abdülhay E S (1954) Seyit Nefisî Zeyyinü'l-Ahbâr (Zivar Yayınevi, Tahran).
- Abidi M (2011) Abdurrahman Câmî Nefehâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds (Suhan Yayınevi, Tahran).
- Afganistan Bilimler Akademisi H (1983) Herat-ı Bâsitân (Eku Yayınevi, Kabil).
- Ajend Y (2000) Tarih-i İnan Devre-i Timuriyan (Cami Yayınevi, Tahran).
- Ali Şah C D C, Asgar A, Zâhir T, Hüseyin A (1999), Nureddin Abdurrahman Câmî Mesnevi-i Heft Evreng, 1. cilt (İnan Araştırmaları Merkezi Yayınevi, Tahran).
- Aryan K (2003) Kemaleddin Behzad (Hirmend Yayınevi, Tahran).
- Barthold W V (1957) Uluğ Bey ve Zaman-ı Vey, Çev. Hüseyin Ahmedî Pûr. (Çihir Yayınevi, Tebriz).
- Barthold W V (1981) Zindeganî-i Siyasî Mir Ali Şîr Nevâî, Çev. Mir Hüseyin Şah. (Kültür Bakanlığı Yayınevi, Kabil).
- Barthold W V (1997) Tarih-i Türkhayı Asya-yı Myane, Çev. Gaffar Hüseyini. (Tus yayınevi, Tahran).
- Braun M (1993) Menem Timur-ı Cihan-Güşa, Çev. Zabihullah Mansûrî. (Müstevfi Kütüphanesi Yayınevi, Tahran).
- Browne E G (1960) Ez-Sa'dî ta Câmî, Çev. Ali Asgar-ı Hikmet. (İbn-i Sina Yayınevi, Tahran).
- Browne E G (2003) Devletşah Tezkiretü'ş-Şuara (Esatir Yayınevi, Tahran).
- Caferi, H M (2014) Tarih-i Timuriyan ve Türkmenan (Isfahan Üniversitesi Yayınevi, Tahran).
- Câmî, H N (2014) Mekteb-i Herat ve Şi'r-i Farsî (Mevla Yayınevi, Tahran).

- Efzali, M E (2011) Herat der-Ahd-i Timuriyan (Ehrari Yayınevi, Herat).
- Eşik, M E (1999) Gıyaseddin Hund-ı Mir Mekârimü'l-Ahlâk (Miras-ı Mektup Yayınevi, Tahran).
- Ferruh, R H (1996) Emir Nizameddin Ali Şîr Nevâî Divan-ı Fânî (Esatir Yayınevi, Tahran).
- Fikret, Â (2001) Seyf bin Muhammed-i Seyfî Hirrevî Pîrâste-i Tarih-nâme-i Herat (Muhammed Efşâr-ı Yezdî Yayınevi, Tahran).
- Grousset, R (1986) İmparatori Sahra-Nevedan, Çev. Abdülhüseyin Meykede. (Tahra'nın Bilimsel ve Kültürel Yayınevi, Tahran).
- Habîbî A (1981) Hüner-i Ahd-i Timuriyan (Bünyad-ı Ferhang Yayınevi, Tahran).
- Hanan, A H (1926) Zahîrüddin Muhammed Babür Babür-nâme (Melikü'l-kitap Yayınevi, Bembeyi).
- Herodot (1958), Tarih-i Herodot, Çev. Hadi Hidayeti. (Tahran Üniversitesi yayınevi, Tahran).
- Hikmet A A (1941) Câmî (Bank-ı Milli Yayınevi, Tahran).
- Hikmet A A (1984) Ali Şîr Nevâî Tezkire-i Mecâlisü'n-Nefâis (Menu Çiher Yayınevi, Tahran).
- Hümayun S (2001) Herat der-Devre-i Timuriha (Arik Yayınevi, Peşaver).
- İbni Arabşah (1977) Acâyibü'l-Makdûr fî Nevâyibü't-Timur, Çev. Muhammed Ali Necati. (Bengah yayınevi, Tahran).
- İmam S M K (2010) Mu'înüddin Esefzârî Ravazatü'l-Cennat fî Evsâfi Medîneti'l-Herat (Tahran Üniversitesi Yayınevi, Tahran).
- Kanar M (2011) Hâfız-ı Şirazi Hâfız Divanı (Ayrıntı Yayınları, İstanbul).
- Kanar M (2015) Farsça Türkçe Sözlük (Say yayınevi, İstanbul).
- Kargar A (2004) Ahd-i Timuriyan-ı Herat (El-Ezher Yayınevi, Peşaver).
- Kühdevî M K (2005) Edebiyat-ı Afganistan der-Edvâr-ı Kadîme (Uluslararası El-Huda Yayınevi, Tahran).

- Malcolm S J (2000) Tarih-i Kamil-i İran, Çev. Mirza İsmail Hayret, Ali Asgar-ı Abdullahi. (Efsun yayımları, Tahran).
- Muvahhid M A (1991) İbni Batuta Sefer-nâme-i İbni Batuta, 1. Cilt (Siphr-i Nakş Yayınevi, Tahran).
- Rahîmî A (1991) Mekteb-i Hüneri Behzat (Afganistan Dernekleri Yayınevi, Kabil).
- Rezi H (1962) Abdurrahman Câmî Divan-ı Kâmil-i Câmî (Piruz Yayınevi, Tahran).
- Ruyin A (2009) Emir Nizameddin Ali Şîr Nevâî Münşeât (Sultani Yayınevi, Belh).
- Rypka J (2002) Tarih-i Edebiyat-ı İran ez-Devran-ı Bastan ta Kacariye, Çev. İsa Şehabi. (Bilimsel ve Kültürel Yayınevi, Tahran).
- Sabuhi N (1959) Mir Huand Tarih-i Ravzatü's-Safâ, 1. Cilt, (Çihir yayınevi, Tebriz).
- Safa Z (1984) Tarih-i Edebiyat-ı İran, 4. Cilt (Firdevsi Yayınevi, Tahran).
- Sefevi S M (1935) Vehid-i Dest-Gerdi Tuhfe-i Sami (Armağan Yayınevi, Tahran).
- Sıddîk H M Z (2008) Ali Şîr Nevâî Muhakemetü'l-Lugateyn (Ahtar Yayınevi, Tebriz).
- Simnani P (1984) Nizamettin Şâmî Zafer-nâme (Bamdad Yayınevi, Tahran).
- Şatır İ Y (1957) Şi'r-i Farsî der-Ahd-i Şahruh (Tahran Üniversitesi Yayınevi, Tahran).
- Şehrânî B N (2000) Târîh-i Edebiyât-ı Türkî Özbekî (Arik Yayınevi, Peşaver).
- Şigüfte S B (2008) Şerh-i Ehval ve Asar-ı Farsi Emir Ali Şîr Nevâî (Uluslararası El-Huda Yayınevi, Tahran).
- Tabîbî A (1989) Tarih-i Herat der-Asr-ı Timuriyan (Hirmend Yayınevi, Tahran).
- Vahidi Y C (1967) Emir Ali Şîr Nevâî Fani (Tarih Derneği Yayınevi, Tahran).
- Vâsıfî Z M (1935) Bedayi'ü'l-Vikâye, 1. Cilt (Bünyad-ı Zer Yayınevi, Tahran).